

Беларуская мова 5

Частка 2

Літара «Ў» – 22-я літера беларускага алфавіта, мае назву «шынчы зоў». Узнікае ад спалучэння літар «У» з «Ў». У супадзеніі з граматичным знакоўм, у складзе слова «базнагасць» здымы сух [ў] і надаюць яго беларускай мове специфічную

Беларуская мова

Вучэбны дапаможнік для **5** класа
ўстаноў агульной сярэдняй адукцыі
з беларускай і рускай
мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 2

*Дапушчана
Міністэрствам адукцыі
Рэспублікі Беларусь*

МИНСК

НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТИТУТ АДУКАЦЫИ
2019

Правообладатель Национальный институт образования

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)

ББК 81.2Беи-922

Б43

А ў т а р ы:

Г. М. Валочка, С. М. Якуба («Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год»);

В. У. Зелянко («Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія»);

С. В. Мартынкевіч («Лексіка. Фразеалогія»)

Р э ц э н з е н т ы:

кафедра мовазнаўства і лінгвадыактыкі ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка» (кандыдат філалагічных навук, загадчык кафедры *D. В. Дзятко*);

настаўнік беларускай мовы і літаратуры кваліфікацыйнай катэгорыі «настаўнік-метадыст», намеснік дырэктара па вучэбна-метадычнай работе дзяржаўнай установы адукацыі «Маларыцкая раённая гімназія» *M. I. Навумчык*

Умоўныя абазначэнні:

- — правіла;
- — рубрыка «Успамінаем вывучанае»;
- — рубрыка «Гавары і пішы правільна»;
- — рубрыка «Скарбы мовы»;
- — заданні, накіраваныя на ўзбагачэнне слоўнікавага запасу вучняў;
- — дадатковая пытанні і заданні, накіраваныя на замацаванне ведаў і ўменняў па раней вывучаных тэмах;
- — заданні творчага характару, накіраваныя на развіццё звязнага маўлення вучняў;
- — спасылкі на заданні (QR-коды) для прыведкі ведаў пры дапамозе смартфона ці планшета;
- — дадатковы матэрыял, размешчаны на электронным адукацыйным рэсурсе «Беларуская мова. 5 клас» (нацыянальны адукацыйны партал: <http://e-vedy.adu.by>);
- аратар* — лексічнае значэнне слова тлумачыцца ў слоўніку;
- дзень^Ф — зрабіць фанетычны разбор слова;
- зорка^Л — зрабіць лексічны разбор слова;
- Узышло сонца.^{СН} — зрабіць сінтаксічны разбор сказа.

ISBN 978-985-594-328-1 (ч. 2)

ISBN 978-985-594-326-7

© Афармленне. НМУ «Нацыянальны інстытут адукацыі», 2019

Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія

§ 1. Гукі беларускай мовы

1. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы.

Можна сцвярджаць, што першыя навуковыя веды, якія свядома набывае чалавек, звязаны з гукавым ладам мовы. Ужо ў першыя месяцы жыцця дзіця ўважліва прыслушоўваецца да маўлення дарослых. Першым засвоіць асобныя слова і фразы, яно ўпэўнена адрознівае інтанацыю. Малы супакойваецца, калі чуе разважныя слова, кідаецца ў плач ад гучнага голасу. Немаўляты яшчэ самі не могуць размаўляць, але вельмі рана пачынаюць разумець мову.

Наступныя крокі на шляху да ведаў таксама звязаны з авалоданнем гукавым ладам мовы. Вельмі хутка ў малога ўзнікае жаданне не толькі моўчкі слухаць бацькоў, але і самому выказацца: паклікаць маму, папрасіцца на руці да таты, адмовіцца ад кашы.

Ад двух да пяці гадоў — вось які час неабходны для авалодання роднай мовай. У гэты час маленькі чалавек спасцігае таямніцы роднага слова і здзіўляе дарослых сваімі ўдумлівымі адносінамі да яго (*Паводле Л. Выгоннай*).

Прывядзіце ўласныя прыклады, якія пацвярджаюць думку, выкананую ў першым сказе тэксту.

 Карыстаючыся прыведзенай у тэксле інфармацыяй, растлумачце значэнне і паходжанне слова *немаўля*.

- Складзіце і запішіце два словазлучэнні са словам *малы*, каб яно ўжывалася ў ролі прыметніка і назоўніка.

2. Вусна адкажыце на пытанні.

Чаму гукі лічацца будаўнічым матэрыялам для слоў?
На якія дзве групы падзяляюцца гукі беларускай мовы?

Фанетыка — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца гукі мовы.

Арфаэпія — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца правілы вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў.

3. Слова *фанетыка* паходзіць ад грэчаскага *phōnē* — ‘гук’. Частка *фон-* (*фан-*), што значыць ‘які мае адносіны да гукаў’, ёсьць у некаторых словам беларускай мовы. Прывядзіце прыклады такіх слоў.

4. Прачытайте тэкст. З якой мэтай быў абвешчаны Міжнародны дзень роднай мовы? Сфармулюйце і запішыце адказ на гэта пытанне.

21 лютага адзначаецца Міжнародны дзень роднай мовы. З прапановай увесці такі дзень выступіла краіна Бангладэш. Там 21 лютага 1957 года, адстойваючы права вучыцца на роднай мове, загінулі пяць студэнтаў.

Сёння ў свеце налічваецца больш за шэсць тысяч моў. Палова з іх знаходзіцца пад пагрозай знікнення. Дзеля іх захавання і быў абвешчаны Міжнародны дзень роднай мовы.

Гэта свята спрыяе таму, каб людзі задумаліся пра лёс роднай мовы, на якой вымавілі **першае слова**, на якой размаўлялі іх **продкі**.

Давайце і мы задумаемся пра будучыню беларускай мовы. Размаўляйце па-беларуску, не саромейцесь недасканалай гаворкі. Мова жыве там, дзе ёсьць людское жаданне (*Паводле інтэрнэт-рэсурсаў*).

Растлумачце сэнс апошняга сказа тэксту.

па-беларуску

Зрабіце гукавы запіс выдзеленых слоў.

У з о р: *краіна* — [к р а й í н а].

5. У кожным слове замяніце адзін гук, каб атрымалася новае слова.
Запішыце слова парамі. Укажыце гукі, якімі адрозніваюцца слова.

У з о р: *колас* — *голас* [κ] — [ε].

Гара, рака, мост, коска, байка, галіна, пінь, кропка, месці,
вадзіць.

6. Уявіце, што кожны гук — гэта асобная цаглінка. Пабудуйце з
«цаглінак»-гукаў як мага больш слоў, запішыце іх.

[a]

[Э]

[i]

[л’]

[р]

[с]

[п]

[т]

[κ]

7. Прачытайце верш. Раствумачце сэнс загалоўка.

Маладая восень

Залатыя стужкі
на бярозцы мілай.
Хутка, хутка птушкі
паляцяць у вырай.
І вятыры крутыя
гучна загамоняць,
воблакі густыя
неба запалоняць. ен

B. Жуковіч.

Якія слова ў канцы вершаваных радкоў з'яўляюцца сугучнымі?
Запішыце гэтыя слова парамі. Назавіце гукі, якімі яны адрозні-
ваюцца.

8. Прачытайце тэкст. З якой мэтай ён напісаны? Якія сказы пера-
даюць асноўную думку тэксту?

Кожны з нас можа дапамагчы птушкам перажыць **цяжкія**
зімовыя месяцы. Для гэтага дастаткова **прыладзіць** у садзе

або за акном кармушку. Самы прости варыянт — пластыкавая **бутэлька** з праэрэзанай збоку адтулінай. **Вельмі** каларыйны зімовы корм — гэта кавалачкі несалёнага сала і сырое насенне сланечніку.

Дапамагайце ўзімку сваім пярнатым **суседзям!** (*Паводле С. Зуёнка*).

Запішыце, з якіх гукаў утвораны выдзеленыя слова.

У з о р: *месяцы* — [м’], [э], [с’], [а], [ц], [ы].

- Раствумачце пастаноўку працяжнікаў у сказах.

§ 2. Літара як знак гука

9. Прачытайте тэкст. Чаму аўтар сцвярджае, што літара — гэта «партрэт» гука?

Адзін і той жа гук можа перадавацца на пісьме з дапамогай розных літар. Ці мы напішам вялікую літару *A*, ці малую, ці ўбачым яе надрукаваныя абрысы, усё роўна ўсе гэтыя знакі будуть перадаваць на пісьме адзін галосны гук — [а]. Літару можна напісаць алоўкам, ручкай, фарбай, яе можна ўбачыць, закрэсліць. А з гукам мы гэтага не можам зрабіць. Гук можна вымавіць, пачуць, запісаць з дапамогай літар ці, напрыклад, дыктафона. Пры гэтым дыктафон дазволіць нам узнавіць вымаўленне гука ў момант яго стварэння. А літара застанецца толькі знакам, з дапамогай якога нам паведамляеца, які быў гук у самым агульным выглядзе. Таму і гавораць, што літара — гэта вобраз гука, яго «партрэт», які перадае самыя агульныя рысы (*Паводле Л. Выгоннай*).

Карыстаючыся прыведзенай у тэксце інфармацыяй, сцісла раствумачце, чым адрозніваюцца гуکі ад літар. Адказ запішыце.

Літара — графічны знак, які выкарыстоўваецца для абазначэння на пісьме гукаў мовы.

Графіка — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца пісьмовыя знакі, суадносіны паміж гукамі і літарамі.

Арфаграфія — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца правілы напісання слоў і іх частак.

10. Прачытайце схему. Падрыхтуйце вуснае паведамленне пра суадносіны паміж гукамі і літарамі. Прывядзіце ўласныя прыклады.

11. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку.

Маці

Аднойчы на ўзлесці я ўбачыў дзвюх кнігавак, якія стомлена ішлі адна за адной. Час быў асенні. Усе кнігаўкі даўно

паляцелі на поўдзень. А гэтыя дзве засталіся. Большая кро-чыла ўперадзе, а за ёй пасоўвалася са спушчаным крылом меншая кнігаўка. «Маці, — мільганула здагадка, — а кволая птушка — яе дзіця».

Відаць, маладая кнігаўка, уцякаючы ад ястраба, удары-лася аб дрэва. Магчыма, ліса схапіла неразумнае птушаня, але яму пащасціла вырвацца. У вырай кнігаўка ўжо не магла лящець. Але маці не пакінула ў бядзе сваё дзіця. Яна пеш-шу павяла яго ў цёплыя краі.

Гэта будзе вельмі доўгі і небяспечны шлях. Але кнігаўкі ўпэёнена ідуць жыццю насустрach. Хочацца верыць, што яны абавязкова дойдуць. Шчаслівага вам шляху, адважныя пада-рожнікі! (*Паводле Р. Ігнаценкі*).

Выпішыце з тэкstu па два слова, у якіх:

насұстрach

- а) колькасць гукаў і літар супадае;
- б) літар больш, чым гукаў;
- в) літар менш, чым гукаў.
- Растворычце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказе з простай мовай.

12. Адгадайце крыжаванку, падабраўшы да слоў рускай мовы беларускія адпаведнікі.

1) Цапля; 2) ласточка; 3) аист; 4) глухарь; 5) утка; 6) чибис.

	1		п		
2			т		
	3	у			
4			ш		
5			к		
6		i			

Запішыце ў сшытку назвы птушак па-беларуску. Зрабіце гукавы запіс слоў.

Якую птушку вы бачыце на малюнку? Вусна апішыце яе.

Д л я д а в е д к і: жывоцік белы, грудкі чорныя, доўгі чубок на патыліцы, зялёны бліск.

13. Запішыце слова ў два слупкі: у адзін — слова, у якіх літара з абазначае «свае» гукі — [з] або [з’]; у другі — слова, у якіх літара з абазначае «не свае» гукі — [с], [с’] або [ж].

Сляза, позна, казка, зямля, сказ, разжаваць, зязюля, бяроза, мазь, возера, мароз, зжаць.

● З трыма словамі (на выбар) складзіце і запішыце словазлучэнні. Абазначце ў іх галоўныя слова.

14. Прачытайце тэкст. Якія сказы перадаюць асноўную думку тэксту?

Паклон лесу

Цябе чакае ў госці лес, напоены сало..кім водарам кветак і ягад, г..ркаватым пахам грыбоў. Будзь добры з лесам, і ён пакажа табе свае таямніцы.

У с..рэдзіне лета лес усыпаны суніцамі. Яны грэюць на сонцы круглыя б..кі. Кланяйся лесу — і напоўніш кошык м..довымі ягадамі.

А калі лета пакоціцца на восень, пачнуць праз апалае лісце пррабівацца г..лоўкі б..равікоў і падасінавікаў. Збяруцца ў чародкі з..латыя лісічкі, зб..гуцца ў падлесак белыя падб..розавікі.^{сн} І цяпер а(ð/t)бівай лесу паклоны. А будзеш задзіраць нос — нічога (не)знайдзеш (*Паводле В. Хомчанкі*).

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце слова, у якіх ёсць зычныя гукі, што абазначаны «не сваімі» літарамі.

Растлумачце сэнс выразу *задзіраць нос*.

§ 3. Прызначэнне літар *e, ё, ю, я, i*

15. Прачытайце пары слоў. Якія гуки абазначаны літарамі *e, ё, ю, я, i*, *и* ў выдзеленых складах?

лекі [л’э] — лъецца [л’йэ]
пюрэ [п’у] — п’ю [пийу]
нядзеля [н’а] — твая [яа]

вінаград [в’і] — салаўі [йі]
щёмы [ц’о] — ёгурт [йо]
зіма [з’і] — іней [йі]

У якіх словах літары *e, ё, ю, я, i* абазначаюць мяkkасць папярэdnіх зычных?

Колькі гукаў абазначаюць літары *e, ё, ю, я, i* пасля мяkkіх зычных?

Колькі гукаў абазначаюць літары *e, ё, ю, я, i* пасля раздзяляльнага мяkkага знака, апострафа, галоснага, літары *ў*, у пачатку слова?

Літары *e, ё, ю, я, i* могуць абазначаць адзін або два гуки.

Пасля зычных яны абазначаюць адзін галосны гук ([э], [о], [у], [а], [и]) і мяkkасць папярэdnяга зычнага: *сядзелі* [с’адз’эл’і].

Літары *e, ё, ю, я, i* абазначаюць два гуки ([йэ], [йо], [йу], [яа], [йі]):

[яа] [йу]

• у пачатку слова: *яблык*, *юнак*;

[йу] [яа]

• пасля раздзяляльнага мяkkага знака: *лью*, *більядрд*;

[йі] [йэ]

• пасля апострафа: *вераб’і*, *з’есци*;

[йо] [йі]

• пасля галоснага: *сваё*, *краіна*;

[йэ] [йі]

• пасля літары *ў*: *здароўе*, *салаўі*.

16. Прачытайце верш. Вызначце яго тэму.

Прыеду я абавязкова
У той любімы мой куток,
Дзе першае прамовіў слова,
Дзе я зрабіў свой першы крок.
Прыеду, каб адчуць душою,
Як веюць водарам лугі,
Аб чым шапоча над ракою
Лес — сябар мой найдараагі.

M. Пазнякоў.

Назавіце ў словах гукі, якія абазначаны літарамі *e, ю, я, i*.

17. Запоўніце «лесвічку» словамі, якія пачынаюцца літарамі *e, ё, ю, я, i*.

		1	i		
	2		ё		
3		я			
4	ю				
5	e				

1. Вязкі асадак на дне вадаёмаў. 2. Невялікая рыба сямейства акунёвых з калючымі плаўнікамі. 3. Вялікая і лёгкая спартыўная парусная лодка. 4. Спецыяліст па юрыдычных пытаннях. 5. Яловы лес.

Зрабіце гукавы запіс слоў.

18. Падбярыце да назоўнікаў прыметнікі. Запішыце словазлучэнні. Падкрэсліце літары *e, ё, ю, я, i* адной лініяй, калі яны абазначаюць адзін гук, і дзвюма лініямі, калі яны абазначаюць два гукі.

Узор: яркія кветкі.

Фіялкі, вяргіні, лілеі, гладыёлусы, пралескі.

19. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Запішыце.

Как составить букет

Большие и пышные букеты дарят на юбилеи. Это может быть также корзина с экзотическими цветами. В день рождения можно подарить небольшой букет или корзинку, а также украсить цветами подарок.

Если вы идёте в больницу, то не подбирайте большие, яркие, а главное — пахучие цветы.

Важно учитывать, кому вы дарите цветы. Женские букеты обычно круглые, с небольшими нежными цветами. Мужские, наоборот, высокие, из крупных и ярких цветов (*По Е. Рабион*).

На основе прыведзенай у тэксце інфармацыі выкажыце меркаванне, каму і ў сувязі з якой падзеяй можна падарыць букет, паказаны на малюнку.

Падкрэсліце ў словах літары *e, ё, ю, я, і*, якія абазначаюць два гукі.

Слоўнік

дарят, дárите — *дораць, дорыцे*
экзотический — *экзатычны*
идёте — *iдзяцé*
крупный — *буйны*
нежные цветы — *далікатныя кветкі*

20. Прачытайце. Перастаўце сказы так, каб атрымаўся тэкст. Запішыце яго.

Самы высокі паверх — для неба і для вачэй. Гэта крапіва, папараць, сунічнік, чарнічнік, мох, верас. А паміж імі —

сярэдні паверх. Беларускі лес, можна сказаць, трохпавярховы. Гэта хвоя, елка, бяроза, клён, ліпа, ясень. Самы нізкі — на зямлі, пад нагамі. Гэта ядловец, каліна, рабіна, арэшнік, ма-ліна, чаромха, шыпшина (*Паводле Я. Сіпакова*).

Падкрэсліце ў словах літары *e, ё, я, і*, якія абазначаюць адзін гук.

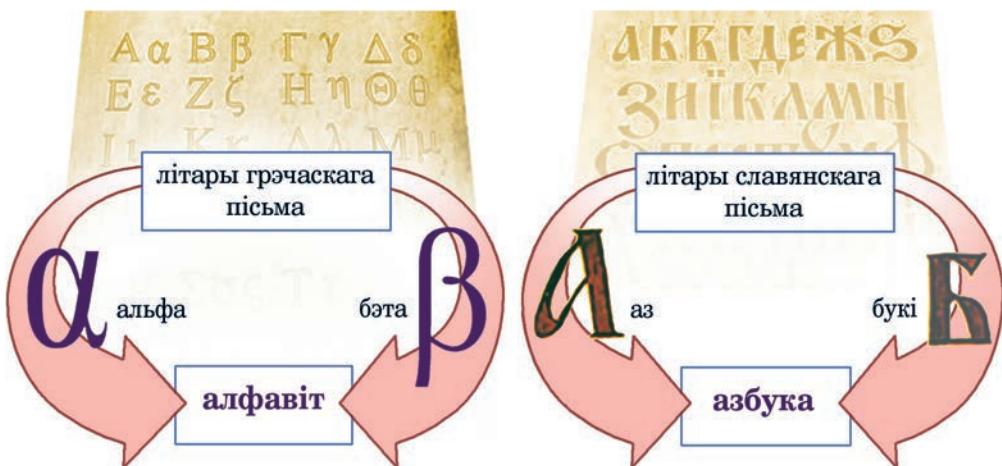
§ 4. Беларускі алфавіт. Назвы літар

21. Прачытайце тэкст. З якой мэтай ён напісаны?

Слова *алфавіт* утворана ад назваў дзвюх першых літар грэчаскага пісьма — *альфа* і *бэта* (з часам стала называцца *віта*). Яны былі ўзяты ад фінікійцаў, якія карысталіся іерогліфамі. Першы ў радзе іерогліфаў меў выгляд галавы быка (бык па-фінікійску — *алеф*). Другі іерогліф меў выгляд дома (*бэт*). Спалучэнне *альфа* і *бэта* — *альфабэтас*, або *алфавіт* (*Паводле І. Шпадарука, В. Рудакоўскага*).

іерогліф

Карыстаючыся прыведзенай у тэксле інфармацыяй, а таксама схемамі, раскажыце пра паходжанне слоў *алфавіт* і *а兹бука*.

Алфавіт — сукупнасць літар, размешчаных ва ўстаноўленым парадку.

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Ёё	Жж	Зз	Ii	Йй
<i>a</i>	<i>бэ</i>	<i>вэ</i>	<i>гэ</i>	<i>дэ</i>	<i>e</i>	<i>ё</i>	<i>жэ</i>	<i>зэ</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
нескладовае										
Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Ўў
<i>ка</i>	<i>эл</i>	<i>эм</i>	<i>эн</i>	<i>о</i>	<i>нэ</i>	<i>эр</i>	<i>эс</i>	<i>тэ</i>	<i>у</i>	<i>у</i>
нескладовае										
Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Ыы	Ьъ	Ээ	Юю	Яя	
<i>эф</i>	<i>ха</i>	<i>цэ</i>	<i>чэ</i>	<i>ша</i>	<i>ы</i>	<i>мяккі</i>	<i>э</i>	<i>ю</i>	<i>я</i>	
знак										

22. Вусна адкажыце на пытанні.

Колькі літар у беларускім алфавіце?

Якія літары абазначаюць галосныя гукі, зычныя гукі?

Якая літара не абазначае гука?

Спалучэннямі якіх літар абазначаюцца гукі [д̄ж] і [д̄з']?

Для чаго трэба ведаць алфавіт?

клавіятура

23. Разгледзьце малюнак камп'ютарнай клавіятуры. Назавіце літары кожнага рада клавішаў. Як вы лічыце, чаму літары на клавіятуры размешчаны не ў алфавітным парадку?

Назавіце ўсе гукі і літары ў словах *клавіятура*, *камп'ютар*.

24. Раствумачце сэнс выразаў *ад а да я, не разумець ні а ні бэ, пачынаць з азоў* (аз — старадаўняя назва літары а).

Для даведкі: з самага пачатку, з простага; *ад пачатку да канца, цалкам; зусім нічога.*

Складзіце і запішыце сказы з гэтymі выразамі.

Як вы разумееце сэнс прыказкі «Спярша аз ды букі, а потым усе навукі»?

25. Складзіце спіс экспанатаў школьнага музея «Спадчына», размеркаваўшы іх назвы па групах: а) посуд; б) ткацкія вырабы; в) сельскагаспадарчыя прылады. У межах кожнай групы размясціце назвы экспанатаў у алфавітным парадку.

Ручнік, гаршчок, абрус, касá, дыван, самавар, збан, серп, вілы, посцілка, граблі, патэльня.

26. Прачытайце пачатак паэмы Якуба Коласа «Міхасёвы прыгоды».

Надакучыла дзесяткам зіма:
Ім разгону зімою няма.
Маркотна Міхасю,
Алесю і Ясю,
Валодзю, Андрэю
І ўсім, хто дурэе
І хоча разгону —
Ну, Юрку, Сымону,
Марынцы, Таццянцы,
Аленцы, Мар'янцы,
І Інцы, і Юльцы,
Натальцы, Ганульцы —
Ну, словам, дзяўчатам
І хлопцам,
Тым хватам.

Запішыце імёны дзяцей у назоўным склоне, размясціўшы іх у алфавітным парадку: Аленка...

§ 5. Склад

27. Вусна адкажыце на пытанні. Прывядзіце прыклады.

Як вызначыць колькасць складоў у слове?

Ці можа адзін гук утвараць склад?

Склад — адзін або некалькі гукаў, якія вымаўляюцца адным штуршком паветра: *a-rəx, za-və-ja*.

Асновай склада з'яўляецца галосны гук. Колькі ў слове галосных гукаў, столькі і складоў: *гром* (1 склад), *rə-xa* (2 склады), *кры-ni-ца* (3 склады), *na-valn-i-ца* (4 склады).

28. Прачытайце тэкст. Дакажыце, што сказы ў тэксле звязаны паслядоўнай сувяззю.

Міколка з дзядулем **выйшлі** з хаты, сталі на лыжы і пашыбавалі ў лес. Хутка яны **апынуліся** на ўзгорку, пасярод якога расла **маладзенъка** прыгожая ялінка. Дрэўца нібы выбегла насустрach Міколку і **стаяла** перад хлопчыкам у сваім **бялоткім** кажушку. На ім успыхвалі пад ранішнім сонцам вясёлыя **агенъчкі**. І Міколка мімаволі ўсміхнуўся ялінцы (*Паводле Я. Бяганскаі*).

Запішыце выдзеленыя слова, падзяляючы іх на склады.

Падбярыце сінонім да слова *пашыбавалі*.

усміхáцца

29. Запішыце слова, размяркоўваючы іх у тры слупкі ў залежнасці ад колькасці складоў.

Таполя, каштан, ліпа, дуб, бяроза, ясень, бук, вольха, асіна, яліна, сасна, клён, яблыня, вяз, рабіна.

● Складзіце і запішыце сказ з абагульняльным словам пры аднародных членах, выкарыстаўшы 3-4 слова.

30. Да кожнай схемы падбярыце 2-3 прыклады слоў, запішыце.
Умоўныя абазначэнні: Г — галосны гук, З — зычны гук.

У з о р: Г-ЗГ-ЗГЗ — *а-га-род*, э-кі-паж, у-ра-джай.

3Г-3Г

3Г-3Г-3Г

3ГЗ-3Г

Г-3Г-3Г

31. Прадоўжыце «ланцужок слоў» так, каб апошні склад папярэдняга слова стаў першым складам наступнага. Запішыце, падзяляючы слова на склады.

У з о р: *пры-ро-да* → *да-ро-га* → *га-зе-та* → ...

32. Прачытайце верш. Вызначце яго асноўную думку.

Бяроза

Снежная пустэча.
Бель у вочы коле...
І адна бяроза —
Вартаўніца поля.

Легкадумны вецер
Між галін смяеца,
Хоча запалоніць
Белакосай сэрца.

Хоць бярозу вабіць
У даль начная зорка, —
Стыне, не пакіне
Роднага пагорка.

Д. Бічэль.

Выпішыце з тэксту па два слова: а) аднаскладовыя; б) двухскладовыя; в) трохскладовыя; г) чатырохскладовыя. Падзяліце іх на склады.

§ 6. Націск

33. Прачытайце тэкст. Каму ён адрасаваны?

Некаторыя склады ў словах вымаўляюцца больш выразна, працягla і гучна. Гэтыя склады называюцца націскнымі. У беларускай мове націск свабодны. Ён можа падаць на розныя склады ў словах:

на першы склад: *вáжна*, ... ;

другі склад: *вячáра*, ... ;

трэці склад: *павуци́нне*, ... ;

чацвёрты склад: *замацавáны*, ... (*Паводле Л. Выгоннай*).

Вусна дапоўніце тэкст уласнымі прыкладамі (па 2-3 слова з рознымі націскнымі складамі).

Націск — больш гучнае і працяглае вымаўленне аднаго са складоў слова: *па-ня-дзé-лак*, *аў-тó-рак*, *се-ра-дá*.

Галосны гук, на які падае націск, і склад з гэтым галосным называюцца **націскнымі**. Астатнія галосныя гукі і склады ў слове **ненаціскныя**.

34. Запішыце назвы месяцаў года, размяркоўваючы іх па групах у залежнасці ад месца націску: а) першы склад; б) другі склад; в) трэці склад. Назва якога месяца мае адзін склад?

Некаторыя беларускія слова адрозніваюцца ад адпаведных слоў рускай мовы месцам націску: бел. *дачá* — рус. *дóчка*, бел. *малéньki* — рус. *мáленький*, бел. *лёгка* — рус. *легkó*, бел. *нéсci* — рус. *несtí* і інш.

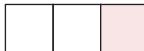
35. Спішыце, пастаўце націск у словах. Праверце правільнасць выканання задання па арфаграфічным слоўніку.

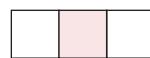
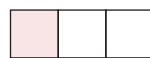
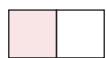
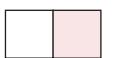
Рэмень, каршун, сантыметр, іскра, крапіва, вярба, імя, адзінаццаць, спіна, фартух, шкляны, каменны.

- З трима словамі (на выбар) складзіце сказы (апавядальны, пытальны і пабуджальны).

36. Да кожнай схемы падбярыце 2-3 слова, запішыце.

Умоўныя абазначэнні: — націскны склад, — ненаціскны склад.

У з о р: — *парасон, акіян, паліто*.

37. Прачытайце пары слоў. Складзіце з імі словазлучэнні.

Кáса — касá, пáра — парá, пáмяць — памя́ць, пла́чу — плачú, буйны́ — бўйны, атлáс — атлáс.

Зрабіце вывад пра ролю націску ў мове.

38. Прачытайце тэкст. Прыдумайце яго пачатак (2-3 сказы).

— Дзядзечка, глядзіце пад ногі, лісічкі патопчаце! — закрычалі хлопчыкі.

Асцярожна ступаючы, я прайшоў кроکаў сем і натрапіў на сянейку лісічак. Здавалася, што ў траве пахаваліся не лісічкі, а маленькія сонейкі. Доўга стаяў над імі і любаваўся, пакуль асмеліўся зрэзаць ножыкам.

У вёску вяртаўся з паўнюсенькім вядзерцам грыбоў. Ішоў і радаваўся, як малы. Вельмі хацелася, каб хто сустрэўся мне па дарозе (*Паводле Я. Галубовіча*).

Выпішыце з тэксту па 2 слова з першым, другім і трэцім націскнымі складамі. Пастаўце націск у словах.

§ 7. Правілы пераносу слоў (паўтарэнне)

39. Вусна прадоўжыце сказы.

- Словы пераносяцца з аднаго радка на другі па
- Склад з адной літары нельга 3. Пры пераносе слоў літары ... не аддзяляюцца ад папярэдняй літары. 4. Пры пераносе слоў не раздзяляюцца спалучэнні літар

Якія з названых пунктаў правіл пераносу слоў можна праілюстраваць наступнымі прыкладамі: *бай-ка, са-джаць, ігол-ка, праў-да, паль-ма, на-дзея?*

40. Прачытайте табліцу. На кожны пункт правіл пераносу слоў прывядзіце ўласныя прыклады, запішыце.

Правілы пераносу слоў	Прыклады
З аднаго радка на другі слова пераносяцца па складах	<i>пе-рамога, пера-мога, перамо-га</i>
Калі паміж галоснымі ёсць спалучэнне зычных, то пераносіцца на наступны радок або ўсё гэта спалучэнне, або любая яго частка	<i>га-рбуз, гар-буз, збо-жжа, збож-жа</i>
Нельга пакідаць або пераносіць на наступны радок адну літару	<i>асі-на, чы-тае, юнак</i>
Нельга раздзяляць пры пераносе спалучэнні літар <i>дж</i> і <i>дз</i> , калі яны абазначаюць гукі [дж], [дз], [дз']	<i>гля-дзяць, гля-джу</i>
Спалучэнні <i>дж</i> і <i>дз</i> можна раздзяляць пры пераносе, калі <i>д</i> адносіцца да прыстаўкі, а <i>з</i> , <i>ж</i> — да кораня	<i>пад-жаць, ад-звінець</i>
Ад папярэдняй літары не аддзяляюцца літары <i>й</i> , <i>ӯ</i> , мяккі знак і апостраф	<i>вай-на, поў-ны, кась-ба, пад'-ём</i>

41. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак у форме пытальнага сказа.

Вылез з зямлі расточак, а на ім — два доўгія лісцікі. Потым з'явілася махнаценъкая сцяблінка, а на ёй — лісцік з пяццю зубчыкамі. Сцяблінка пакрыта тоненъкімі валасінкамі.

Расце сцяблінка, таўсцее, новыя лісцікі на ёй з'яўляюцца. Трэба сачыць, каб сцяблінкі не перапляталіся паміж сабой. Таму іх раскладваюць на градцы ў **розныя** бакі.

Вось на адной сцяблінцы кветачка расцвіла — вялікі жоўты званочак. Адцвіце кветачка, пялёсткі ападуць, а на сцяблінцы застанецца **маленькі** агурук^{ен} (*Паводле С. Фядотавай*).

Запішыце выдзеленыя слова, падзяляючы іх для пераносу.

 Знайдзіце ў тэксце памяншальна-ласкальныя слова (*расточак, лісцікі, ...*). З якой мэтай яны ўжываюцца аўтарам?

расцвісці

42. Размяркуйце слова па групах:

- а) слова, якія нельга падзяліць для пераносу;
- б) слова, пры пераносе якіх магчымы толькі адзін варыянт;
- в) слова, пры пераносе якіх дапускаюцца два варыянты.

Пошта, аб'езд, жыщё, пудзель, якар, алея, каўнер, унук, лічба, шайба, ідэя, месца.

43. Запішыце назвы гарадоў па-беларуску, падзяляючы іх на склады і для пераносу.

Волковыск, Жодино, Иваново, Заславль, Вилейка, Ивье, Марына Горка.

Прывядзіце 2-3 прыклады назваў беларускіх гарадоў, якія нельга падзяліць для пераносу.

44. Прачытайце тэкст. З якой мэтай ён напісаны?

На нашых палетках добра радзіў лён. Як цвіў, здавалася, блакітны.. азёры гайдаліся хвалямі. З пяшчотай дагл..далі в..скоўцы л..няныя палеткі. А калі прадавалі лён, яго ўсе хвалілі: «У вас не лён, а шоўк!» Далёка пайшла чутка пра м..сцовых іл..наводаў. Людзі цікавіліся: «Калі зноў пры..зуць шоўкавы лён?» Вось і нарад..ілася назва вёскі — Шоўкавічы (*Паводле У. Ліпскага*).

Спішице тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце сло..вы, якія нельга падзяліць для пераносу.

Раскажыце пра паходжанне назвы вашай вёскі (горада).

§ 8. Галосныя гукі

45. Вусна адкажыце на пытанні.

Колькі галосных гукаў у беларускай мове? Назавіце іх.

Чаму яны атрымалі такую назуву?

Які галосны гук не сустракаецца ў пачатку слоў беларускай мовы?

Якія галосныя гукі вымаўляюцца звычайна пад націскам?

Галосныя гукі ўтвараюцца з дапамогай голасу. Пры іх вымаўленні паветра праходзіць праз поласць рота свабодна, не сустракаючы перашкод.

У беларускай мове 6 галосных гукаў: [а], [о], [у], [ы], [і], [э]. Для іх абазначэння на пісьме выкарыстоўваецца 10 літар: *a, o, u, y, e, i, ё, i, ю, я*.

46. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып.

На гербе Жлобіна — **вялікая** парусная лодка. Даўней яна называлася ладдзя. Прыгожая, з надзвычайнымі **ветразямі**, яна падобна да белага лебедзя з выгнутай **шыяй**.

Карабель **плыве** па ціхіх хвалях. А на вокал — блакітны прастор, як неба і рачная вада. Бела-чорная ладдзя — сімвал вечнага падарожжа па жыцці з мінулага ў будучыню (*Паводле У. Ліскага*).

Назавіце ў выдзеленых словах галосныя гукі і літары, якімі яны абазначаны.

- Растлумачце пастаноўку працяжніка ў апошнім сказе тэксту.

Вусна апішыце герб вашага горада (вёскі, раённага цэнтра).

47. Спішыце слова, устаўляючы прапушчаныя літары. У дужках укажыце, якія гукі яны абазначаюць.

У з о р: *глеба* [э].

Д..брый, м..ккі, б..гаты, св..тлы, пр..гожы, с..р'ёзны, р..зкі, л..бімы, дал..кі, ш..рокі, цв..рды, бл..зкі.

Якія галосныя пішуцца пасля цвёрдых зычных, а якія — паслямяккіх зычных?

- Да якой часціны мовы належыць прыведзеныя слова?
- Назавіце слова з супрацьлеглым значэннем.

48. Замяніце ў словах адзін галосны гук так, каб атрымалася новае слова. Запішыце слова парамі.

У з о р: *піць* — *пець*.

Сын, лічыць, мара, вусень, крык, парог, коска, сталь, слова, рэчка.

- 49.** Запішыце па 3 назвы гарадоў або краін, якія пачынаюцца:
- з галоснага гука (*Ашмяны, ...*);
 - з літары, якая абазначае два гукі (*Ельск, ...*).

- 50.** Прачытайте тэкст. Назавіце слова, якія з'яўляюцца сродкамі сувязі сказаў.

Смачная вада

Алёна імчалася да калодзежа. Ёй здавалася, што з першага пасля доўгай ночы вядра вада самая смачная. Дзяўчына з усмешкай даставала вядро з глыбокага калодзежа. Спярша Алёна гучна пацягвала губамі вадзіцу, прылёгшы грудзьмі на край вядзерца. Затым трymала ў роце некалькі хвілін, нібы смакавала, а пасля паціху глытала (*Паводле З. Бядулі*).

Выпішыце з тэксту слова, у якіх трывалы гука. Укажыце, на якія галосныя гукі падае націск.

У з о р: Алёна [o].

Якімі словамі вы апісалі б смак калодзежнай вады?

§ 9. Вымаўленне і правапіс галосных о, э, а

- 51.** Прачытайте тэкст. Да якога тыпу ён належыць? Абгрунтуйце сваю думку.

Белка і Зорка

Бабуля налівае ў даёнку цёплай вадзіцы і выходзіць на падворак:

— Белка, Зорка!

Кароўкі, выцягнуўшы шыі, бягуць да бабулі.

У Белкі галава пакрыта густымі шарсцінкамі. Вочы вялікія — па яблыку. Над імі ўзлятаюць чорныя вейкі, быццам крылы маладога шпачка. Шырокая грудзіна нібы перавязана

белым ручніком, а на нагах быццам светлыя шкарпэткі* — таму і Белка.

Зорка чырвоная, як восеньская неба на заходзе. Вочы прыгожыя, ветлівыя. Рожкі невялікія, светлыя, нібыта рогі месяца-маладзіка*. На лбе светлая плямка — вось і Зорка (*Паводле М. Бусько*).

Растлумачце правапіс выдзеленых літар.

 Знайдзіце ў тэксле слова, што мае значэнне ‘пасудзіна, у якую дояць малако’.

 52. Сфармулюйце правіла правапісу галосных *o*, *э*, *a*, вусна за поўніўшы пропускі ў тэксле.

Літары ... звычайна пішуцца пад націскам. Гукі [о], [э] не пад націскам пераходзяць у гук [...]. Тады замест літар *o*, *э* пішацца

Прайлюструйце правіла прыкладамі з тэксту «Белка і Зорка».

 Літары *o*, *э* звычайна пішуцца пад націскам: *пошта*, *дрэва*.

Не пад націскам замест *o*, *э* пішацца *a*: *паштальён*, *драўляны*.

53. Прачытайце верш. Вызначце яго тэму.

Зорны даждж

Жнівенъ патыхае хлебам.
Значыцъ,
Не бываць бядзе.
А са жнівенъскага неба
Ноччу зорны даждж ідзе.

Рассыпаюць іскры знічкі,
Стрымгалоў* на дол ляцяць.
Месяц **малады** з крынічкі
Ціха стаў ваду қаўтаць*...

B. Лукиш.

Знайдзіце ў вершы радкі, якімі можна растлумачыць сэнс прыказкі «Жнівеньскі дзень год корміць».

Да выдзеленых слоў падбярыце і запішыце такія аднакаранёвыя слова, каб назіралася чаргаванне галосных гукаў [o] — [a]. Падкрэсліце ў словах літары, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс галосных *o, э, а*».

Чаму, на вашу думку, зорка, якая пáдае, называецца знічкай?

Падбярыце сінонім да слова *патыхае*.

Арфаграма — гэта напісанне, якое выбіраецца з некалькіх магчымых і патрабуе прымянення арфаграфічнага правила або звароту да арфаграфічнага слоўніка.

Калі ў слове ёсьць выбар варыянтаў напісання (*o* ці *a*, *e* ці *я*, *u* ці *ў*), значыць, ёсьць і арфаграма.

Напрыклад, у слове *вадзіца* літара *a* з'яўляецца арфаграмай. Яе напісанне падпарадкоўваецца правілу: не пад націскам замест *o* пішацца *a* (*вóдны* — *вадзíца*).

54. Прачытайте слова, прыведзеныя ў табліцы.

З лацінскай мовы	З грэчаскай мовы	З французскай мовы
эквáтар тэрыторыя	эпóха тэрмометр	энцыклапéдыя гардэрób

Чаму ў гэтых словах не пад націскам захоўваецца літара *э*?

У пачатку і ў сярэдзіне некаторых іншамоўных слоў не пад націкам вымаўляеца гук [э], пішацца літара *э*: *экzáмен, экскúрсія, дэльфін, рэспúбліка*. Правапіс такіх слоў трэба правяраць па слоўніку.

У словах славянскага паходжання (з рускай, украінскай, польскай і іншых моў) і ў словах, даўно запазычаных з неславянскіх моў (лацінскай, грэчаскай, французскай, італьянскай і інш.), не пад націкам пішацца літара *а*: *жамчúжына, áдрас, рамóнт, сакréт*.

Канцавыя ненаціскныя часткі *-эр, -эль* у іншамоўных словам перадаюцца як *-ар, -аль*: *камп'ютар, прынтар, шніцаль*.

Але ў імёнах і прозвішчах людзей, геаграфічных назвах захоўваюцца *-эр, -эль*: *горад Манчэстэр, кампазітар Гендэль*.

55. Прачытайце слова. На якой падставе яны аб'яднаны ў групы? Дапоўніце кожны слупок слоў уласнымі прыкладамі.

чарніцы	лідар	жэтон
сардэчны	кратар	рэцэпт
шаптаць	світар	эпідэмія
паштоўка	ордар	дэталь

● Сярод прыведзеных слоў знайдзіце прыметнік. Складзіце з ім два словазлучэнні «прыметнік + назоўнік», каб прыметнік ужываўся ў прямым і пераносным значэннях.

56. Спішыце сказы, устаўляючы замест кропак літары *о, э* ці *а*. Раствумачце правапіс слоў з прапушчанымі літарамі.

1. Парыў ветру рвануў з прыд..рожнай дзікай ігрушы хмару сч..рнелага лісця (*К. Чорны*). 2. Віка ст..яла каля

камп'ют..рнага ст..ліка (*A. Федарэнка*). 3. Мы цярпліва сядзелі каля в..гнішча і чакалі старшага лейт..нанта (*I. Чыгрынаў*). 4. Па рудаватай прыпяцкай в..дзе сярод палескіх б..лот бягуць два белыя кат..ры (*B. Казько*). 5. Старажытныя тураўскія кавалі з ж..леза ўмелі зр..біць усё, што дазв..ляла зр..біць т..хналогія таго часу (*M. Ермакоў*).

У некаторых словах са спалучэннямі літар *ro*, *lo* замест *o* не пад націскам пішацца літара *ы*: *кроў* — *крывáвы*, *глóтка* — *глы́тóк*, а таксама ў словах *яблык*, *яблыня*, *яблычны*.

У адпаведнасці з беларускім літаратурным вымаўленнем у некаторых іншамоўных словах пішацца літара *ы*: *інжынер*, *канцылярыя*, *цырымонія*, *почырк*, *трывога* і інш.

57. Запішыце слова па-беларуску.

Хрестоматия, крошить, деревянный, инженер, кондитер, цена, лотерея, глотать, технический, трио, тревожный, черепаха, сольфеджио, яблоко, фломастер.

Падкрэсліце ў словах арфаграмы-галосныя.

Назавіце слова, у якіх літара *я* абазначае два гукі.

58. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып. Запішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

Ярыла

Веч..рам на п..горках г..рэлі яркія в..гнішчы, каб убачыў іх бог сонца Ярыла і завітаў у госці. Старэйшыя рассказвалі м..ладым, што Ярыла нагадваў прыг..жага юн..ка. Куч..равы, светлав..лосы, у белым плашчы і на белым к..ні, б..санож

ездзіць ён па свеце. На г..лаве ў Ярылы — вянок з п..лявых кветак. У левай руцэ — жменька жытая, у правай — паліца. Махне Ярыла жытам — ніва кол..сам м..цнене. Паліцай махне — гром гр..міць, дождж сыплецца.

А там, дзе м..лады прыг..жун Ярыла ступаў босымі н..гамі, густа к..ласілася жыта, каб ур..джаем аддзячыць рупліваму сейбіту (*Паводле энцыклапедычнага слоўніка «Міфалогія беларусаў»*).

Вусна апішыце Ярылу, адлюстраванага на малюнку.

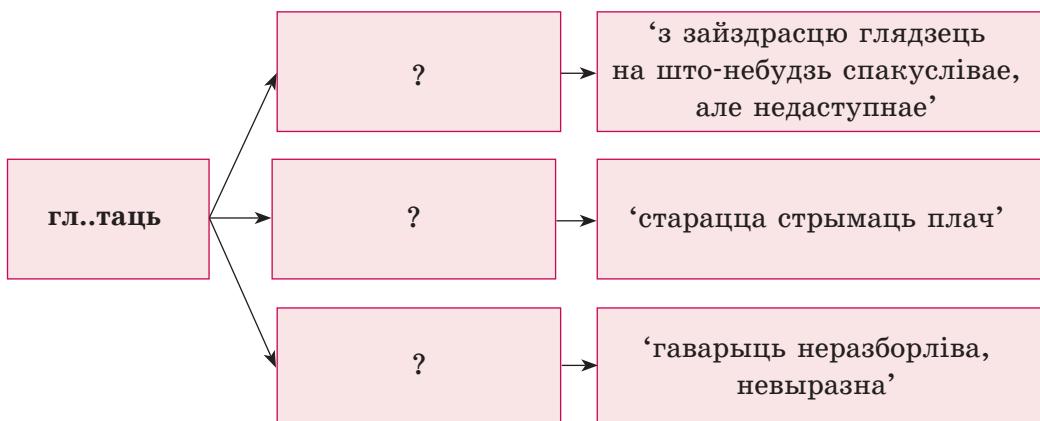

59. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Правапіс галосных *o*, *э*, *a*».

60. Да дзеяслова падбярыце назоўнікі, каб атрымаліся выразы з прыведзенымі значэннямі.

Для дведкі: *слово, слёзы, слінка.*

Складзіце і запішыце сказ з адным выразам (на выбор).

61. Выпішыце слова, у якіх прапушчана літара *э*. Раствумачце іх правапіс.

Інж..нер, р..партаж, ж..ніх, р..спубліка, Юпіт..р, ч..мадан, ..підэмія, сц..нарый, пр..стыжны, тр..вога, р..клама, вет..ран, р..монт, прынт..р, ..нергія.

§ 10. Вымаўленне і правапіс галосных *e, ё, я*

62. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль.

Растаў апошні, ужо брудны снег. Сонца, іграючы ў небе, яшчэ ня смела кідала на зямлю свае гарачыя промні, і тады ад зямлі падымалася лёгкая пáра. Весела булькаючы, беглі, спяшаліся невядома куды малéнькія ручайкі. Займаць драўляныя домікі, зробленыя для іх чалавекам, прыляцелі шпакі (*Г. Васілеўская*).

Пракаменціруйце правапіс выдзеленых літар.

Раствумачце лексічныя значэнні слоў *nára* і *pará*.

63. Устанавіце адпаведнасць паміж пунктамі правіла «Правапіс літар *e, ё, я*» і прыкладамі напісанняў.

1. У беларускай мове літара *ё* пішацца пад націскам.

2. У першым складзе перад націскам замест *e, ё* пішацца літара *я*.

3. У іншых ненаціскных складах *e* захоўваецца.

а) белы — бялі́ць,
лёд — лядóвы

б) цёплы, пялёстак

в) белавáты, ледавíк,
вóсень

Дапоўніце правіла прыкладамі з тэксту папярэдняга практикання.

У першым складзе перад націскам замест *e*, *ё* пішацца літара *я*: *дзевяць* — *дзявя́ты*, *несці* — *нясé*, *цёмны* — *циамнéць*.

У іншых ненаціскных складах *e* захоўваецца: *дзевятаць*, *выйнесці*, *цемнавáты*.

64. Прачытайце тэкст. Якая карціна ўзнікае ў вашым уяўленні? Пра якіх «зялёных птушанятак» ідзе гаворка ў творы?

З разамлелых пупышак
Выпрыхнулі неяк раніцою
Мільяды зялёных птушанятак.
Абселі яны галінкі
І залопалі кволенъкімі крыльцамі —
Мусіць, хацелі зляцець на зямлю,
Ды збаяліся...
Так і засталіся яны на дрэвах сядзець да восені
І спяваць сваю зялёную песню...

Я. Сінакоў.

Выпішице з тэксту двухскладовыя слова з літарай *я* ў першым складзе перад націскам.

Назавіце гукі і літары ў слове *сядзець*.

65. Прачытайце слова, прыведзеныя ў табліцы.

З лацінскай мовы	З грэчаскай мовы	З французскай мовы
ле-гéн-да ме-ло́-ды-я	ме-дú-за а-бе-ліск	ге-пáрд бен-зін

Чаму ў гэтых словах у першым складзе перад націскам захоўваецца літара *e*?

Літара *e* захоўваецца ў першым складзе перад націскам у запазычаных словах пасля *г, к, х*: *гербáрый, кефíр, горад Херсóн*.

У многіх запазычаных словах літара *e* пішацца ў першым складзе перад націскам пасля іншых зычных: *спектáкль, берéт, элемéнт*.

66. Запішыце словазлучэнні па-беларуску.

Аппетитное печенье, весёлая мелодия, стебель герани, определить бегуна, сезонный абонемент, поделить апельсин, периметр помещения.

Падкрэсліце арфаграмы, якія адпавядаюць правілу «Правапіс літар *e, ё, я*».

67. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары. Раствумачце іх правапіс.

1. Праз адчыненую брамку Максім выйшаў на п..рон (*I. Чыгрынаў*). 2. Прыд.. рожныя в..тракі паволі махаюць услед нам шэрымі крыламі (*A. Васілевіч*). 3. І толькі жаўранкі п..юць недзе ўгары, паміж з..лёнаю з..млёй і чыстым блакітам неба (*Я. Брыль*). 4. В..рнуліся мы на станцыю каля дз..в..ці гадзін веч..ра (*B. Вольскі*). 5. Набліжалася навальніца з б..с.. концымі маланкамі і п..рунамі (*G. Васілеўская*).

Каранёвая літара *я* захоўваецца на пісьме незалежна ад націску: *цяжкі — цяжкавáты, мяккі — мяккавáты, свята — святкавáць; ме́сяц, зáяц, по́яс, пáмяць, сúвязь, ты́сяча, дзéвяць, дзéсяць, Прыйдзь, Бéсядзь*.

Літара *я* пішацца ў паслянаціскных складах у некоторых суфіксах: *рóунядзь, бóязь, дробязь, вéяць, сéяць, кáшляць*.

68. Выпішыце слова ў наступным парадку:

- а) літара **я** ў першым складзе перад націскам;
- б) літара **я** каранёвая;
- в) літара **e** не ў першым складзе перад націскам;
- г) літара **e** ў першым складзе перад націскам.

Вас..мнаццаць, тыс..ча, ап..льсін, лял..чны, б..сконцы,
сп..вак, г..рой, м..каваты, м..тал, по..с, ц..мнаваты, кол..р,
н..дзеля, сув..зъ, б..даваць, бал..рына.

- Да слова **бясконцы** падбярыце два аднакаранёвыя слова — назоўнік і дзеяслоў.

69. Напішыце зрокавы слоўнікавы дыктант па тэме «Правапіс галосных *e*, *ё*, *я*».

Словы *не* і *без* заўсёды пішуцца з літарай *e*: *не спаў*, *не бачыць*, *без гальштука*, *без цукру*. У першым складзе перад націскам гук [Э] у словах *не* і *без* вымаўляецца як [а]: [н’а] *спаў*, [н’а] *бачыць*, [б’аз] *гальштука*, [б’ас] *цукру*.

70. Прачытайте выразы, захоўваючы нормы літаратурнага вымаўлення.

Не верыць сваім вушам, карона з галавы не зваліцца, не лезе ў рот, зімой снегу не выпрасіш, крукам носа не дастаць, у агні не гарыць і ў вадзе не тоне.

Якія з прыведзеных выразаў маюць наступныя значэнні:

- а) ‘хто-небудзь вельмі фанабэрыйца, зазнаецца’;
- б) ‘нічога асаблівага не здарыцца з кім-небудзь, чый-небудзь гонар не будзе закрануты’?

Складзіце і запішыце сказ з адным выразам (на выбар).

71. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

Пад м..стком да самых зам..р..зкаў н..чавалі дзеve пары белых леб..дзяў, дзеve с..м'i. На досвітку яны парамі вых..дзілі на бер..г, агладжвалі ч..рнымі дзюбамі гнуткія зм..іныя шыі, пляскалі крыламі — р..блі гімнастыку. Пры гэтым яны б..сконца гл..дзеліся ў в..ду і пераг..ворваліся на св..ёй мове.

— Ці добра я сёння выгл..даю? — пыталася ў мужа жонка-л..б..дзіха.

— Ты самая цудоўная ў свеце! — зад..волена адказваў муж-леб..дзь (*Паводле А. Васілевіч*).

досьвітак

Складзіце і запішыце дыялог другой пары лебедзяў.

72. Спішыце слова, размяркоўваючы іх па групах у залежнасці ад таго, якому правілу падпарадкоўваецца правапіс выдзеленых арфаграм.

Святкаваць, размясціцца, спектакль, лянок, легенда, Прыпяць, метро, весяліцца, зефір, сямнаццаць, Германія, сувязь, глядач, заяц.

§ 11. Вымаўленне і правапіс спалучэнняў *iё (ыё)*, *iя (ыя)*, *ie (ые)* у запазычаных словах

73. Прачытайце пары запазычаных слоў. Параўнайце вымаўленне выдзеленых спалучэнняў літар у рускай і беларускай мовах.

киоск
регион

кіёск
рэгіён

фиолетовый
библиотека
диагноз
олимпиада

фіялетавы
бібліятэка
дыягназ
алімпіяды

Які гук уznікае паміж галоснымі ў словах беларускай мовы?

У беларускай мове ў большасці запазычаных слоў паміж галоснымі ўznікае ўстаўны гук [й], што перадаецца на пісьме:

ио → *праз іё (ыё)* пад націскам, *ія (ыя)* не пад націскам: *чэмпіён — чэмпіянат, патрыёт — патрыятычны;*

иа → *праз ія (ыя)* незалежна ад націску: *фіялка, дыяллог;*

ие → *праз ie (ые)* незалежна ад націску: *гігіенічны, дыёта.*

На канцы запазычаных слоў спалучэнне *ио* перадаецца *праз іа (ыа): трыва, Токіа.*

В ы к л ю ч э н н е: *радыё.*

74. Прачытайте. Дакажыце, што гэта тэкст-разважанне.

У Петрыка не толькі галава была светлая, але і руکі залатыя. Ён мог адрамантаваць прас і радыё, веласіпед і матацикл. Іграў на піяніна і на віяланчэлі, умеў прыгожа співаць. Быў чэмпіёнам горада па плаванні. На школьным стадыёне лепей за яго ніхто не гуляў у футбол і піянербол. Словам, усюды і ва ўсім Петрык паспяваў, паказваў спрыт, дасягаў поспехаў (*Паводле Б. Сачанкі*).

Пракаменціруйце правапіс выдзеленых спалучэнняў літар.

Растлумачце сэнс выразаў *светлая галава, залатыя руки.*

75. Спішыце слова, устаўляючы прапушчаныя літары.

Глады..лус, мемары..л, бі..графія, тры.., калекцы..нер, пацы..нт, атракцы..н, ініцы..тыва, ав..цыя, вары..нт, сальфеджы.., клі..нт, пі..нер, пенсі..нер, серы..л.

Сярод прыведзеных слоў знайдзіце слова, якое мае значэнне ‘паветраны флот’. Назавіце гукі і літары ў гэтым слове.

76. Разгадайце крыжаванку па тэме «Правапіс спалучэнняў *iё* (*ыё*), *iя* (*ыя*), *ie* (*ые*) у запазычаных словах».

77. Прачытайце тэкст. Паходжанне якога выразу раскрываецца ў ім? Растлумачце значэнне гэтага выразу.

У легендарнага цара вострава Крыта Мінаса была дачка Арыядна. Пакахаўшы афінскага героя Тэсея, яна выратавала яго ад смерці. Мінас перыядычна атрымліваў ад афінян жахлівую даніну — сем юнакоў і сем дзяўчат, якіх у падземельным лабірынце знішчаў напаўбык-напаўчалавек Мінатаўр. Тэсей вырашыў забіць Мінатаўра. Каб қаханы мог выбрацца з лабірынта, Арыядна спецыяльна дала яму з сабой клубок з ніткамі (*Паводле I. Шпадарука, В. Рудакоўскага*).

Выпішыце з тэксту слова, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс спалучэнняў *iё* (*ыё*), *iя* (*ыя*), *ie* (*ые*) у запазычаных словах». Падкрэсліце гэтыя арфаграмы.

лабірыйн

78. Прачытайце тэкст. Ці згодны вы з думкай, выказанай Цыцэронам?

«Самае галоўнае ўпрыгожанне — чыстае сумленне», — вучыў рымскі аратар* Цыцэрон. Гэта ўпрыгожанне нельга парашыць з найкаштоўнейшымі брыльянтамі.

Цікавы прыклад пошуку сумленнага чалавека звязаны з біяграфіяй мудраца Дыягена. Ён хадзіў па Афінах сярод дня

з запаленым ліхтаром і гаварыў, што шукае чалавека. Відаць, Дыяген добра ўсведамляў, што сапраўдная чалавечнасць кіруеца сумленнем.

В..лікі палкаводзец Ал..ксандр Мак..донскі аднойчы ўбачыў Дыягена, які адпачываў у бочцы: імкнуўся да прыроднай пр..статы. Ал..ксандр прапанаваў мудр..цу выказаць любую просьбу. І пачуў у адказ: «Адыдзі, ты засл..няеш мне сонца». На гэтыя слова заваёунік вым..віў: «Калі б я не быў Ал..ксандрам Мак..донскім, я х..цеў бы быць Ды..генам» (*Паводле Э. Збароўскага*).

Спішыце апошні абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары.

- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах з простай мовай.

§ 12. Зычныя гукі

79. Прачытайте тэкст. Сфармулюйце яго асноўную думку.

Зычныя гукі ўтвараюцца пры праходжанні паветра праз перашкоду ў поласці рота. Такой перашкодай могуць быць губы, зубы, язык. Удзел губ ва ўтварэнні гукаў своеасабліва адзначаны ў прыказках: «Выказанага слова да губы не вернеш», «Губа ні ў кога не замкнёна», «Няма тae хусты, каб завязаць людзям вусны». Зразумела, што сэнс гэтых выразаў больш шырокі. Але слова *язык, губы, рот* ужываюцца ў народных выслоўях таму, што яны абазначаюць органы мовавытварэння: «Жыве на канцы языка», «На чужы рот гузіка не нашыеш» (*Паводле Л. Выгоннай*).

Як утвараюцца зычныя гукі?

Растлумачце сэнс прыведзеных у тэксце выслоўяў.

- Складзіце 2 словазлучэнні са словам *вусны*, каб у адным яно ўжывалася як назоўнік, а ў другім — як прыметнік.

80. Прачытайце тэкст. З якой мэтай ён напісаны?

Па Лельчицкім раёне працякае вялікая рака Убарць. Каб разгадаць яе назуву, трэба ведаць слова **борць**.

Борць — гэта вулей для дзікіх пчол. Ён уяўляў сабой дупло ў дрэве або выдзеўбаную калоду. Была і прафесія — бортнік. Гэты чалавек рыхтаваў борці, вывешваў іх на дрэвах па берагах ракі. Казалі: «Рака ў борцяў». Значыць, каля борцяў. Вось і пайшла назва ракі Убарць (*Паводле У. Ліскага*).

Назавіце ў выдзеленых словах зычныя гукі і літары, якімі яны абазначаны.

Падбярыце сінонім да слова **бортнік**.

раён

81. Лічыцца, што ў параўнанні з галоснымі гукамі зычныя больш інфармацыйныя. Па іх лягчэй пазнаць слова: [п..др..чн’..к] — *падручнік*, [зв..н..ч..к] — *званочак*. Пазнайце слова па прыведзеных зычных гуках, запішыце.

[к..см..н..ўт], [кр..н’..ц..], [в’..р..б’..й], [п..д..р..жн’..к],
[р..м..н..к], [п..ртф’..л’], [в’..л..с’..п’..т], [ст..д..й..н].

Якое з запісанных вамі слоў можа абазначаць і чалавека, і расліну?

82. Замяніце ў словах адзін зычны гук так, каб атрымалася новае слова. Запішыце слова парамі.

Дровы, раса, каліна, кефір, педаль, шоўк, паром, грэлка.

Якому правілу падпарадкоўваецца правапіс слоў *кефір*, *педаль*?

83. Прачытайце тэкст. Назавіце слова, з дапамогай якіх апісваюцца рухі птушак. Да якой часціны мовы адносяцца гэтыя слова?

На бярозе сядзелі дзве сарокі. Нібы на арэлях*, птушкі гойдаліся на доўгай галінцы. Адна з сарок узмахвала крыламі,

губляла раўнавагу, рэзка сакатала і кулялася з галінкі. А на яе месца адразу ж садзілася і гойдалася на галінцы другая (*Паводле Я. Галубовіча*).

Выпішыце з тэксту слова, у якіх троны зычныя гукі. Падкрэсліце літары, якія абазначаюць зычныя гукі.

Вусна перакажыце тэкст.

- 84.** Запішыце па 3 назвы беларускіх гарадоў, якія пачынаюцца:
- а) з зычнага гука (*Рагачоў*, ...);
 - б) са спалучэння зычных гукаў (*Пружаны*, ...).

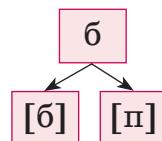
§ 13. Глухія, звонкія і санорныя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс

- 85.** Прачытайце пары слоў.

Рыбка — рыба́к, снег — снегапад, жолуд — жалуды, указка — указваць, дождж — дажджлівы, дзядзька — дзядзечка, Няспіж — у Няспіжы.

Якія звонкія і глухія гукі абазначаюць выдзеленыя літары (спалучэнні літар)?

У з о р а д к а з у. Літара **б** абазначае звонкі гук [б] (*рыба́к*), глухі гук [п] (*рыбка*).

 Паводле ўдзелу голасу і шуму зычныя гукі падзяляюцца на звонкія, глухія і санорныя.

Пры ўтварэнні санорных зычных пераважае голас, пры ўтварэнні звонкіх — шум. Глухія зычныя ўтвараюцца толькі з шуму, без удзелу голасу.

Большасць звонкіх і глухіх зычных утварае пары:

звонкія	[б]	[б']	[г]	[г']	[д]	[ж]	[з]	[з']	[дж]	[дз]	[дз']
глухія	[п]	[п']	[х]	[х']	[т]	[ш]	[с]	[с']	[ч]	[ц]	[ц']

Глухія зычныя [к], [к'], [ф], [ф'] не маюць парных звонкіх.

Санорныя зычныя [в], [в'], [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'], [п], [ў], [й] не маюць парных глухіх.

86. Прачытайце тэкст. Назавіце слова, якія з'яўляюцца сродкамі сувязі сказаў.

Беларусь мае падземныя рэкі і ручай. Мае **вялікія** азёры пад зямлёю. Гэта прыродныя сховішчы чыстай **пітной** вады. А мінеральныя кр晕іцы — невычарпальнае багацце нашага **здароўя** і сілы (*Паводле Я. Сіпакова*).

Назавіце зычныя гукі ў выдзеленых словах. Вусна дайце харектарыстыку зычных паводле ўдзелу голасу і шуму.

У з о р: *гук* [дз'] *звонкі*, *парны*.

87. Дапішыце па 2 назвы рэк або азёр Беларусі, якія пачынаюцца:

- з санорнага зычнага гука (*Нёман*, ...);
- са звонкага зычнага гука (*Бярэзіна*, ...);
- з глухога зычнага гука (*Свіцязь*, ...).

88. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму.

Ч..рны хлеб робяць з жыта, таму ён і называецца жытні. Жыта падобна да пш..ніцы, але ёсьць і розніца. Кол..с пш..ніцы т..ўсцейшы, а жыта — т..нчэйшы. Пш..нічнае з..рнятка круглаватае, а жытняе — выц..гнутае.

Жыта, як і пш..ніца, расце на полі. Увосень яго жнуць, вым..лочваюць з к..лосся зерне і мелюць на млыне. Толькі мука з жыта не такая белая, як пш..нічная (*Паводле С. Фядотавай*).

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. У словах апошняга абзаца падкрэсліце літары, якія абазначаюць глухія зычныя гукі.

Знайдзіце ў тэксе антонімы. Да якой часціны мовы яны належаць?

89. Прачытайце прыказкі. Якая рыса характару беларусаў адлюстроўваецца ў іх?

1. Хто полю годзіць, у таго жыта родзіць. 2. Жнівень сее, жне і косіць — на сталах багацця досыць. 3. Хто ў жніўні гуляе, той узімку галадае. 4. Калі хочаш хлеба мець, трэба зямліцу глядзець. 5. Найсмачнейшы хлеб ад сваёй працы.

Спішыце сказы. Падкрэсліце літары, якія абазначаюць звонкія зычныя гукі.

90. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак, выкарыстаўшы слова з тэксту.

Таня прыехала на летнія канікулы да бабулі ў Беларусь з Вялікага Ноўгарада. Дзяўчына з задавальненнем памяняла душны горад на малаяўнічы кут на Віцебшчыне.

Вёска Казакі, што стужкай раскінулася на беразе Дзісны, сіратліва сустрэла госцю. Ад былой школы тут застаўся толькі падмурак, які вылучаўся з нізкай травы ў цені кучаравых бяроз. Побач рос сад, ён яшчэ пладаносіў. На рэдкіх галінках віселі няспелыя яблыкі^{сн} (*Паводле М. Кукуця*).

Растлумачце правапіс выдзеленых літар.

91. Вусна адкажыце на пытанні, прывядзіце прыклады.

Як вымаўляюцца звонкія зычныя перад глухімі ў сярэдзіне слова, на канцы слова?

Як вымаўляюцца глухія зычныя перад звонкімі ў сярэдзіне слова?

Як праверыць правапіс літар, што абазначаюць звонкія і глухія зычныя гукі?

Звонкія зычныя перад глухімі і на канцы слова вымаўляюцца глуха (аглушаюцца): *градка* — гра[т]ка, *хлеб* — хле[п].

Глухія зычныя перад звонкімі вымаўляюцца звонка (азванчаюцца): *просьба* — про[з']ба, *малацьба* — ма-ла[дз']ба, *лічба* — лі[дз']ба.

Каб праверыць правапіс літар, што абазначаюць звонкія і глухія зычныя гукі, трэба падабраць аднакаранёвае слова або змяніць слова так, каб пасля зычнага стаяў галосны ці санорны гук: *хлеб* — *хлебны*, *градка* — *градак*, *просьба* — *прасіць*, *малацьба* — *малаціць*, *лічба* — *лічыць*.

Правапіс слоў, у якіх напісанне звонкіх і глухіх зычных нельга праверыць, вызначаецца па слоўніку: *экзэмпляр*, *бейсбол*, *анекдот*.

92. У кожнай пары вызначце праверачнае слова. Запішыце пары слоў так, каб на першым месцы было праверачнае слова, на другім — слова з арфаграмай «Правапіс звонкіх і глухіх зычных».

У з о р: *жaluðы* — *жолуð*.

Касъба — касіць, цяжар — цяжкі, выгрузіць — выгрузка, бяздоказны — доказ, закупка — закупіць, замазаць — замазка, мыш — мышаня.

93. Пракаменціруйце правапіс слоў. Выпішыце, раскрываючы дужкі, слова, у якіх напісанне звонкіх і глухіх зычных нельга праверыць.

Перахо(*ð/m*), ай(*z/c*)берг, пля(*ж/sh*), баске(*ð/m*)бол, сце(*ш/ж*)ка, гола(*z/c*), паро(*x/g*), ва(*г/к*)зал, фу(*ð/m*)бол, бера(*г/x*), перака(*з/c*), э(*к/g*)замен, лістапа(*ð/m*), мола(*ðз/ц*)ъ, ала(*m/ð*)кі.

94. Прачытайце тэкст. Знайдзіце ў ім слова, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс звонкіх і глухіх зычных». Раствумачце іх напісанне.

Няпрошаны госьць

Дзед расказаў унуку пра адну нечаканую сустрэчу з касалапым.

Старога заспела залева, і ён схаваўся ў вялікае дубовае дупло. Ліў дождж, было цемнавата. Раптам у дупло сунулася нешта касматае. Дзед сцяўся. Цяжкі мядзведзь так яго прыціснуў, што немагчыма было дыхаць. Касалапы зручна ўмясціўся ў дупле. Але старому адпачываць не было як. Трэба было знайсці каня, які пасвіўся на лузе. Як вылезці і не патрывожыць няпрошанага госьця?

Доўга дзед думаў, а тады як крыкнё! І спалоханы мядзведзь рэзка выскачыў з дупла (*Паводле В. Быкава*).

 Знайдзіце ў тэксце слова, што мае значэнне ‘заліўны дождж, лівень’.

Якія слова выкарыстоўвае аўтар, каб пазбегнуць паўтарэння слоў **дзед, мядзведзь?**

Пісьмова перакажыце тэкст.

95. Прачытайце прыказкі. Якой тэмай яны аб'яднаны?

1. Госця вясною частуюць мя[т]ком, а ўвесень — малачком.
2. Няпрошанаму госьцю лы[ш]кі няма. 3. Дарагі не абе[т],

а прывет. 4. Госць першы дзень — золата, другі — серабро, а трэці — ме[ц’]ъ, хоць і дадому е[ц’]ъ. 5. Каб у хляве — парсюк гла[т]кі, а на стале — каб смачныя ала[т]кі. 6. За стол не спяшайся, з-за стала — не мару[ц’]ъ.

Запішыце сказы згодна з арфаграфічнымі нормамі.

Падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Дарагі не абед, а прывет».

§ 14. Свісцячыя і шыпячыя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс

96. Прачытайце вершы. З дапамогай якіх гукаў у першым тэксле перадаецца скрып снегу, а ў другім — шум на шашы?

I. Здароў, марозны, звонкі вечар!
 Здароў, скрыпучы, мяккі снег!
 Мяцель не вее, сціхнуў вецер,
 І волен лёгкіх санак бег.

M. Багдановіч.

II. Штохвіліны на шашы
 Шумна, як на кірмашы.
 Шоргат,
 Шорах,
 Шум птушыны.
 За машынаю машына.

P. Барадулін.

Зычныя гукі [з], [з’], [с], [с’], [дз], [дз’], [ц], [ц’] называюцца **свісцячымі**, а гукі [ж], [ш], [дж], [ч] — **шипячымі**.

97. Прачытайце сказы. Параўнайце вымаўленне і напісанне выдзеленых слоў.

1. Па *дарожцы* да аэрадрома ішла жанчына (*Л. Арабей*).

2. У спякотныя дні Таня з мясцоўай дзятвой бавіла час на *рэчцы* (*M. Кукуць*).

3. *Расчырванелая* дзяцьва бесперапынна бегала ў найбліжэйшую хату папіць вады (*Э. Збароўскі*).

4. Нямала палос ужо *зжата* зусім, на другіх жыта яшчэ млее маленъкімі і большымі кúпамі (*I. Мележ*).

па даро[с]цы

на рэ[ц]цы

ра[ш]чырванелая

[ж]жата

Як вымаўляюцца шыпачыя гукі перад свісцячымі, свісцячыя — перад шыпачымі?

 Шыпачыя зычныя гукі перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя: *у вёсачы* — у вёса[ц]цы, *стараешся* — старае[с']ся. Свісцячыя зычныя гукі перад шыпачымі вымаўляюцца як шыпачыя: *пясчаны* — пя[ш]чаны, *грузчык* — гру[ш]чык.

Каб праверыць правапіс літар, што абазначаюць шыпачыя і свісцячыя зычныя гукі, патрэбна падабраць аднакаранёвае слова або змяніць слова так, каб зычны вымаўляўся выразна: *у вёсачы* — *вёсачак*, *пясчаны* — *пясок*, *грузчык* — *грузіць*.

98. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму.

Хлеб рашчынялі ў дзежцы на вадзе, улівалі пару літраў хлебнага квасу, сыпалі крыху муکі і размешвалі. Калі на другі дзень рошчына* ўгрэеца, дадавалі яшчэ муکі і мясілі. З цеста, якое ўзыходзіла, рабілі буханкі, клалі на драўляную

лапату, засланую капуснымі ці кляновымі лістамі, пяклі ў напаленай печцы. Вымаць хлеб трэба было своечасова, каб не падгарэў. І вось вялікія буханкі ляжаць на лаве — стынуць. Нарэшце можна қаштаваць (*Паводле У. Гніламёдава*).

нарэшце

 Растлумачце правапіс выдзеленых літар.
Да дзеясловаў *рашчыняць*, *расчыняць* падбярыце назоўнікі, якія падыходзяць па сэнсе. Словазлучэнні запішыце.

У прыназоўніках *з*, *без*, *праз*, *паўз*, *цераз* гук, які перадаецца літарай *з*, перад шыпячымі зычнымі вымаўляецица як шыпячы: *пірог з журавінамі* — пірог [ж] журавінамі; *без шапкі* — [б’аш] шапкі; *праз чатыры гадзіны* — [праш] чатыры гадзіны.

Спалучэнні *шс*, *жс* паміж галоснымі вымаўляюцца як падоўжаны мяккі гук [с’]: *клапоцішся* — клапотці[с’а], *не парэжся* — не парэ[с’а].

99. Прачытайце беларускія прыказкі згодна з нормамі літаратурнага вымаўлення. Устанавіце адпаведнасць паміж беларускімі і рускімі прыказкамі.

1. Здалёк мёду не наліжа..ся.
 2. Паквапі..ся на вялікае, то і малое згубіш.
 3. І печанае рэдзькі з’ясі, калі выгаладае..ся.
 4. Розуму не набярэ..ся, калі з дурнем павядзе..ся.
-
- a) За двумя зайцами погонишся, ни одного не поймаешь.
 - б) Голод не тётка, пирожка не подсунет.
 - в) С кем поведёшся, от того и наберёшся.
 - г) Без труда не вытащишь и рыбку из пруда.

Запішыце беларускія прыказкі, устаўляючы прапушчаныя літары.

100. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Правапіс глухіх, звонкіх і санорных, свісцячых і шыпячых зычных».

101. Запішыце назоўнікі ў форме давальнаага склону адзіночнага ліку. Падкрэсліце спалучэнні літар, якія абазначаюць свісцячыя зычныя гукі. У квадратных дужках укажыце, якія гукі яны абазначаюць.

У з о р: *дарожка* — *дарожцы* [сi].

Хустачка, стужка, усмешка, грэчка, дошка, кніжка, ножка, сцежка, талерачка, крынічка.

- Да якога скланення — 1, 2 ці 3-га — адносяцца гэтых назоўнікі?

§ 15. Цвёрдыя, мяккія і зацвярдзелыя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс

102. Прачытайце пары слоў.

Зычны — зімовы, сэрца — серп, пульт — пюрэ, мост — мёд, васілёк — вясна, лыжка — льдзіна.

Чым адрозніваюцца першыя гукі кожнай пары слоў?

З дапамогай якіх літар абазначаецца мяккасць зычных на пісьме?

У беларускай мове адрозніваюць **цвёрдыя** і **мяккія** зычныя гукі. Большасць з іх утварае пары:

цвёрдыя	[б]	[в]	[г]	[д]	[з]	[к]	[л]
мяккія	[б']	[в']	[г']	[дз']	[з']	[к']	[л']
цвёрдыя	[м]	[н]	[п]	[с]	[т]	[ф]	[х]
мяккія	[м']	[н']	[п']	[с']	[ц']	[ф']	[х']

Не маюць пар **зацвярдзелыя** зычныя [ж], [ш], [дж], [ч], [р], [ц], цвёрды гук [ў] і мяккі [й].

Мяккасць зычных на пісьме абазначаецца з дапамогай літар *e*, *ё*, *ю*, *я*, *i*, а таксама мяккага знака.

103. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тып.

Лесавік

Вельмі даўно людзі даведаліся, што Лесавік мае дзівосныя скарбы, і згаварыліся імі завалодаць. Усе лясы і пушчы перакапалі, шукаючы багацце. Не стала куды прытуліцца беднаму Лесавіку. Пашкадаваў яго куст чарнічніку, схаваў ляснога ўладара і яго скарбы пад сваімі галінкамі. Людзі не зауважылі маленъкі чарнічнік побач з магутнымі ялінамі і соснамі.

З таго часу Лесавік клапоціцца пра чарніцы, рассяляе іх па лясных абшарах (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

Выпішыце з тэксту 5 слоў з зацвярдзелымі зычнымі гукамі. Падкрэсліце літары, якія іх абазначаюць.

- Знайдзіце ў тэксле аднакаранёвыя слова да слова *Лесавік*.

 Прачытайце назвы міфічных істот: *вадзянік, пушчавік, багнік, палявік, дамавік, хлеўнік, лазнік*. Дзе, згодна з народнымі вераваннямі, яны жывуць?

104. Прачытайце пары слоў, звяртаючы ўвагу на вымаўленне свісцячых зычных.

Зманіць [з] — змяніць [з'], разбагацець [з] — разбягагацца [з'], слова [с] — сліва [с'], расцяніць [с] — расцягнуць [с'].

Як вымаўляюцца свісцячыя зычныя перад цвёрдымі зычнымі? Перад мяккімі зычнымі?

Свісцячыя зычныя перад мяккімі зычнымі вымаўляюцца мякка: *снег* [с'], *цвік* [ц'], *позні* [з'], *подзвіг* [дз'].

Але перад гукамі [г'], [к'], [х'] свісцячыя вымаўляюцца цвёрда: *скінуць* [с], *разгінаць* [з], *схема* [с].

105. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак, які перадаваў бы асноўную думку тэксту.

Сонца паспела ўжо абцалаваць зямлю пасля зменлівай зімы, якая то заходзілася завірухамі, то сцякала капяжамі* са зледзяньелых дахаў. Толькі цяпер гэта было ўжо ў мінульым. А зараз цёплы май млеў у сонечных промнях. Прастэрльва-лі на бярозках першыя няспелыя лісцікі. Яшчэ дзень-два — і зазелянеюць вершаліны беластволых дрэў.

Прырэчны лес, гай патанулі ў птушыных спевах.^{сн} Усё ажыло, усё жыло, усё хацела жыць (*Паводле А. Казлова*).

Якія гукі абазначаюць выдзеленыя літары?

Выпішыце з тэксту 3 дзеясловы, ужытыя ў пераносным значэнні. Падкрэсліце ў іх літары, якія абазначаюць мяккія зычныя гукі.

106. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып.

Стол быў накрыты пад белы настольнік. Закускі гарэлі агнём. Ірдзелі познія ябл..кі і свежыя п..мідоры. Каля іх — смажаныя і марынаваныя гры..кі, у якіх тайцца лес. І не верылася, што гэтыя гры..кі на ст..ле, а не пад хвойкаю ці бяро..каю. Утыркні іх, здаецца, у л..сны п..сок — пачнуць расці (*Паводле В. Казько*).

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

Падкрэсліце слова, у якіх свісцячыя зычныя перад мяккімі зычнымі вымаўляюцца мякка.

Знайдзіце ў тэксле сінонім да слова *абрус*.

107. Выпішыце слова, у якіх усе зычныя гукі мяккія.

Сінявокі, кіпень, ускіпець, цвісці, зелянець, няспелы, песня, свістаць, здзвініць, пацвердзіць, здзейсніць, схіліць, лісце, мясціна.

§ 16. Мяккі знак і апостраф

Змякчальны мяккі знак

108. Прачытайте слова. Як вымаўляюцца апошнія зычныя гукі ў гэтых словах?

Гомель, Лепель, Свіцязь, Любань, Капыль, Смаргонь, Скідзель.

Чаму мяккі знак на канцы гэтых слоў называецца змякчальным? Зыходзячы з сэнсу слоў, знайдзіце сярод іх лішняе.

Змякчальны мяккі знак пішацца для абазначэння мяккасці зычных гукаў [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н']:

- на канцы слова: *далонь, чытаць, каваль;*
- пасля мяккага зычнага перад цвёрдым: *бацька, касьба, дзьмухавец;*
- перад мяккім зычным, які пры змене слова або падборы аднакаранёвага слова чаргуецца з цвёрдым: *цъмыны — цъма, пісъменнік — пісъмо;*
- пасля мяккага [л'] перад цвёрдым або мяккім зычным: *бульба, толькі, больш.*

109. Прачытайте тэкст. Раскрыццю якой думкі ён падпарадкованы?

Летняя раніца

Напачатку жніўня, пад раніцу, Лявон колькі разоў выходзіў у поле паслухаць, як у мяккай цішыні спее, наліваецца сокам і цвярдзее жытні колас. Якая гэта прыгожая пара! Цымянеоць і гаснуць зоркі, хаваючыся ў зіхоткіх промнях ранішняга сонца. Падаюць галасы світальныя птушкі, рыхтуючыся да дзённых клопатаў. Белаватае сонца павольна ўзнімаецца над даляглядам.

Летняя раніца заўсёды падымала настрой, і дадому Лявон прыходзіў бадзёры і ўраўнаважаны (*Паводле У. Гніламёдава*).

Пракаменціруйце правапіс слоў са змякчальнымі мяккімі знакамі.

- Выпішыце з тэксту клічны сказ. Падкрэсліце ў ім слова, у якіх колькасць гукаў і літар не супадае.

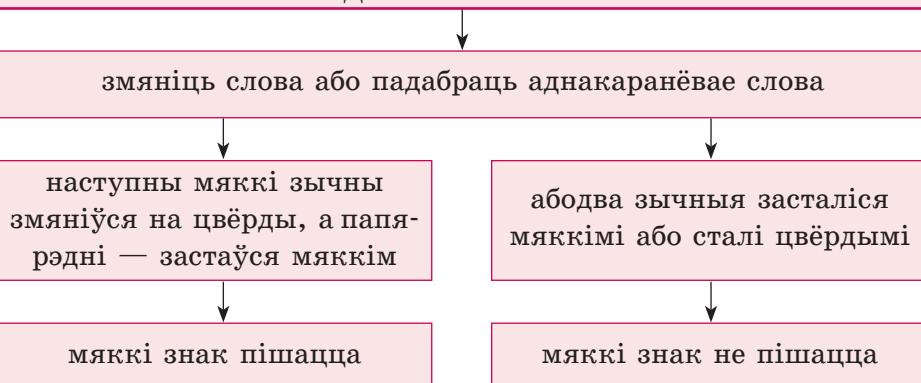

Змякчальны мяккі знак не пішацца:

- пасля літар, якія абазначаюць зацвярдзелыя зычныя: *дождж, ноч, мыш*;
- пасля літар *b, m, n, v, ф, д, т*: *голуб, стэн, жолуд*;
- пасля *з, с, дз, ц* перад мяккімі зычнымі, калі пры змяненні слова або падборы аднакаранёвага слова абодва зычныя застаюцца мяккімі або становяцца цвёрдымі: *свята — святочны, дзве — два, лазня — у лазні*;
- паміж падоўжанымі зычнымі: *карэнне, Купалле, двукоссе*.

110. З апорай на схему расцлумачце, як праверыць напісанне мяккага знака ў сярэдзіне слова перад мяккім зычным.

ЦІ ПІШАЦЦА МЯККІ ЗНАК У СЯРЭДЗІНЕ СЛОВА ПЕРАД МЯККІМ ЗЫЧНЫМ?

111. Напішыце зрокавы слоўнікавы дыктант па тэме «Правапіс мяккага знака».

112. Прачытайце верш. Што перадае загаловак: тэму ці асноўную думку тэксту?

Лета

Сонейкам багата лета,
Морам кветак, муравы.
Лета — казка! Лета — гэта
Свята неба, сінявы.

Лета — звон жамчужных росаў,
Свежасць ягад і грыбоў,
Водар чэрвеньскіх пакосаў,
Водар ліпеньскіх стагоў.

B. Жуковіч.

Знайдзіце ў вершы слова, у якіх літара *c* абазначае мяккі гук [c'].

Выучыце на памяць другую страфу* верша. Запішыце па памяці, выканайце самаправерку.

Вусна прадоўжыце рад прыметнікаў, якімі можна ахарактарыза-
ваць водар лета: *духмяны, мядовы, смалісты, сунічны, хваёвы...*

113. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму. Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы.

Хлопец разв..заў меж і высыпаў
на падлогу бурштын. Карычн..вай
віл..гаццю мя..ка ўдарыла ў вочы.
Быў тут і м..довы колер, і чырв..на-
ваты, і агністы, як кл..новае ліс..це
весен..ню.

Кн..зёўна ас..цярожна ўзяла з..ла-
цістую г..рошыну, паднесла да в..чэй.

У самай с..рцавіне схаваўся вусаценькі жучок. Падалося, блішчыць ягонае вочка — малюсен..кая кропел..ка, іскрынка сон..чнага с..вятла.

Кол..кі людскіх пакален..няў знікла ў полымі часу! А ма-лен..кі жучок, схаваўшыся ў кавалак бурштыну, гл..дзіць адтуль на людзей і як бы нешта хocha сказаць ім (*Паводле Л. Дайнекі*).

Спішыце, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

 Падкрэсліце прыметнікі — назвы колераў. Выкарыстоўваючы іх, падрыхтуйце пісьмовае выказванне на тэму «Колеры бурштыну».

114. Спішыце прыказкі, устаўляючы, дзе трэба, мяккі знак.

1. З твару белен..кі, але розум беднен..кі.
2. Золата і ў балоце с..веціцца.
3. Верасок і ў цян..ку зац..вітае.
4. Па адзен..ні пан, а па розуму баран.
5. Хоць кашуля чорная, але сумлен..не чыстае.

Вусна аб'яднайце блізкія па значэнні прыказкі ў пары.

Раздзяляльны мяккі знак і апостраф

115. Прачытайце слова. Які гук вымаўляецца пасля выдзеленых літар?

павільён	надвор’е
Ільіч	аб’ява
люцца	п’юць

Пасля якіх зычных — цвёрдых ці мяккіх — пішацца раздзяляльны мяккі знак? Апостраф?

Якія гукі абазначаюць літары *e, ё, ю, я, і* пасля раздзяляльнага мяккага знака і апострафа?

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля мяккіх зычных перад літарамі *e, ё, ю, я, і*, калі яны абазначаюць два гукі: [йэ], [йо], [йу], [йа], [йі]: *льеўца, шампіньён, Ілья, Ульяна*; але: *булён*.

Апостраф пішацца перад літарамі *e, ё, ю, я, і*:

- пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычны: *пад'ехаць, аб'яднанне, аб'інечь*;
- у сярэдзіне слова пасля зычных, акрамя *з, л, н, с, ц, дз*: *вераб'i, сям'я, бар'ер*.

Пасля *ў* (у нескладовага) апостраф не пішацца: *здароўе, салаўі, шчаўе*.

116. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак, выкарыстоўваючы слова з тэксту.

За куп'істым лугам расла векавая ліпа. На самай яе вяршаліне сям'я буслоў змайстравала гняздо. Ужо каторы год птушкі жывуць тут, выводзяць буслянія.

Знізу ў буслянцы знайшлі прытулак крыклівыя вераб'i. Прыйсуседзіліся, зладзілі гнёзды ў галлі, што нанасілі буслы. І ўтульна вераб'ям, і адчуваюць сябе ў поўнай бяспечы. А буслоў ніколькі не турбую вераб'i нае самавольства, быццам і не заўважаюць шумных кватараңтаў (*Паводле М. Зарэмбы*).

Пракаменціруйце правапіс слоў з апострафам.

Растлумачце лексічнае значэнне слова *прыйсуседзіліся*.

- Знайдзіце ў тэксле аднакаранёвыя слова да слова *бусел*.

117. Запішыце слова, якія адпавядаюць наступным лексічным значэнням.

1. Артыст, які аб'яўляе нумары праграмы на эстрадным прадстаўленні, канцэрце і займае гледачоў у перапынках па-

між нумарамі. 2. Пасыльны ва ўстанове, які разносіць дзела-
выя паперы. 3. Мадэльер вельмі высокага класа, які вызначае
стыль у модзе і стварае высокамастацкія мадэлі адзення.
4. Шыйнае ўпрыгожанне з каштоўных камянёў з падвескамі
спераду. 5. Глыбокая вузкая даліна з вельмі крутымі берагамі,
размытая ракой. 6. Абгароджаная пляцоўка для ўтримання
жывёлы, птушак (у заапарку і пад.).

Д л я д а в е д к і: *кур..ер, канферанс..е, вал..ера, кал..е, куцюр..е, кан..ён.*

Складзіце і запішыце сказы з 2 словамі (на выбар).

118. Выканайце інтэрактыўныя заданні па тэме «Правапіс мяк-
кага знака і апострафа» (інтэрактыўная презентацыя).

119. З прыведзеных слоў утварыце выразы, якія маюць наступныя
значэнні.

1. Надакучліва прыстваць з размовамі пра адно і тое ж.
2. Мае вялікі вопыт, навыкі ў чым-небудзь; майстар на
што-небудзь.
3. Моцна схуднець.

з..ехаць

вушы

з..еў

на мыла

аб..ядаць

зубы

Запішыце выразы, устаўляючы замест крапак мяккі знак або
апостраф.

Складзіце і запішыце сказ з адным выразам (на выбар).

120. Прачытайце тэкст. Колькі ў ім частак? Складзіце план тэксту. Вусна пракаменціруйце правапіс слоў з прапушчанымі літарамі.

Старшы с..ржант Мар..ян Знавец убачыў, як з б..рэznіку выхапіліся раз..юшаныя с..бакі. Яны гналі наперадзе сябе штосьці шэрае.

Шэры клубок падк..ціўся да ног Мар..яна і скочыў яму на грудзі. Мар..ян ледзь паспей падтрымаць рукой мя..кі к..мячок. Гэта быў зайчык, адны тол..кі вушкі, зусім маладзен..кі. Мар..ян прыціснуў зв..рка да грудзей. Зайчык даверліва тыцнуўся зу..камі ў кіцель* з м..далямі, нібы х..цеў прале..ці да сэрца, што тр..вожна пастуквала яму ў вушки.

І Мар..ян з зайцам на кіцелі, як з сур..ёзнай узнагародай, выструніўся, знерухомеў. Потым расшпліў кіцель і асц..рожна пусціў зайчыка за пазуху. Той нейкі час пачмыхаў там, уладкаваўся. Мар..ян адчуў, як целу зрабілася козытна ад дотыку мя..кай шэрсткі, але перац..рпеў. І стала яму хораша, не верылася нават, што можа быць так хораша ч..лавеку! (*Паводле В. Казько*).

штосьці

Растлумачце сэнс слоў *выструніўся, знерухомеў*. Падбярыце да іх аднакаранёвыя словаы.

Пісьмова перакажыце частку тэксту, якой можна даць назуву «Нечаканая схованка».

121. Запішыце слова па-беларуску, размяркоўваючы іх у два слупкі: 1) слова з раздзяляльным мяккім знакам; 2) слова з апострафам.

Комп'ютер, портьера, объектив, грильяж, отъезд, копье, рельеф, ателье, серьёзный, интервью, бывают, медальон, Илья, Ульянов, Вьетнам.

Падкрэсліце арфаграмы ў слове *камп'ютар*.

§ 17. Зычныя [д] — [дз'], [т] — [ц'], іх вымаўленне і правапіс

122. Прачытайце верш. Пра якія сузор'і ідзе ў ім гаворка?

У сцямнелых нябёсах, што свецяцца,
як мільён светлячкоў над зямлёй,
заблукала малеча-мядзведзіца
у трох зорках ад маткі сваёй.

Памігцела і вочки заплюшчыла —
усё роўна не бачна — ані!
І сузор'ем завісла над пушчаю —
хоць малыя, а ўсё-ткі агні.

А матуля за дзетку спужалася —
не прапала б у цемры такой!
І, як толькі дагнаць атрымалася,
учапілася ўладна рукой.

Т. Дзям'янава.

Знайдзіце ў вершы слова з літарамі (спалучэннем літар) *дз*, *ц*. Перад якімі літарамі пішуцца *дз* і *ц*?

Дз і ц пішуцца:

- перад літарамі *e*, *ё*, *ю*, *я*, *i*, а таксама перад мяккім знакам: *у паходзе*, *глядзім*, *медзь*, *цёплы*, *сюжа*, *пяць*;
- перад літарай *в*, калі яна абазначае мяккі гук [в']: *дзверы*, *цвёрды*, *чацвер*.

Літары *д* у складзе прыстаўкі і *m* у складзе суфікса перад [в'] захоўваюцца: *адвязаць*, *падвезci*, *у грамадстве*, *у бiтве*.

123. Спішыце слова, раскрываючы дужкі.

Па($\partial/\partial z$)веска, па($\partial/\partial z$)ея, по($\partial/\partial z$)віг, у агаро($\partial/\partial z$)е, сту($\partial/\partial z$)ень, мя($\partial/\partial z$)ведзъ, а($\partial/\partial z$)вязаць, па($\partial/\partial z$)vezci, ты($\partial/\partial z$)енъ, ня($\partial/\partial z$)еля, паня($\partial/\partial z$)елак, на($\partial/\partial z$)вячорак, ($\partial/\partial z$)весце, на пара($\partial/\partial z$)е.

Падкрэсліце ўсе арфаграмы ў слове *мядзведзь*.

Растлумачце лексічнае значэнне беларускага слова *нядзеля* і рускага *неделя*.

124. Прачытайце слова, прыведзеныя ў табліцы.

З лацінскай мовы	З грэчаскай мовы	З польскай мовы
тыгр дэпутат	стыхія ідэя	кватэра студэнт

Чаму ў гэтых слоўах захоўваюцца літары *ð*, *m*?

У большасці іншамоўных слоў у адпаведнасці з вымаўленнем пішуцца *ð* і *m*: *радыё*, *дыск*, *аптэка*, *фестываль*.

У некаторых іншамоўных слоўах у адпаведнасці з традыцыяй і літаратурным вымаўленнем пішуцца *дз*, *ц*: *цір*, *цюльпан*, *касцюм*, *дзюдо*.

Перад суфіксамі *-ин-*, *-ир-*, *-ик-*, *-ёр-*, *-еец-*, *-ейск-* пішуцца *дз* і *ц*: *бландзін*, *камандзір*, *рулецік*, *шахцёр*, *індзеец*, *гвардзейскі*.

125. Прачытайце тэкст. Раскрыццю якой думкі ён падпарадкованы? Дакажыце, што гэта тэкст-разважанне.

Пляцікласнік Віця Шпак не быў ціхі ды сарамлівы. Наадварот, з усіх хлопцаў-равеснікаў ён вызначаўся шустрасцю і рэзкасцю. Віця меў добрую памяць, кемнасць* — вучоба давалася яму лёгка. На ўроках фізкультуры ён быў першы, бо спрыт, сіла дапамагалі хутчэй за ўсіх бегаць, скакаць ды

ўвішна* рабіць гімнастыку. Карацей, усё гэта ды яшчэ кампанейскія характеристары рабілі Віцю душой класа (*Паводле Г. Дадідовіча*).

Пракаменціруйце правапіс выдзеленых літар.

Як вы разумееце выраз *душа класа*?

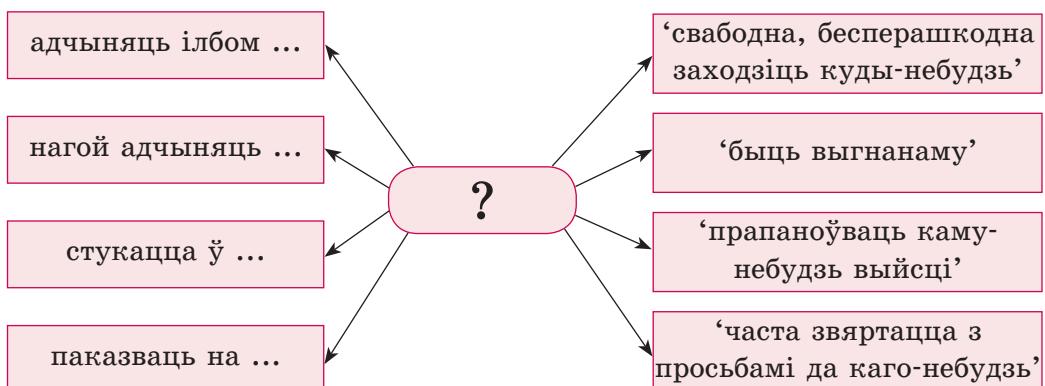
Вусна складзіце невялікі тэкст — характеристыку аднакласніка, які з'яўляецца душой вашага класа.

126. Запішыце сказы, раскрываючы дужкі.

1. (*Д/дз*)ед вывеў мяне на (*це/тэ*)расу*, якая спускалася ў парк (*З. Бядуля*). 2. Павел і Вольга ся(д/дз)елі на адной з доўгіх драўляных лавак ста(ды/дзи)ёна непадалёк ад бальніцы (*Т. Пяшко*). 3. Mixась зрабіў некалькі бу(*тэ/це*)бродаў са шпротамі, узяў а(д/дз)ін (*Д. Пятровіч*). 4. Мікіта ўсё час(*т/ц*)еў прападаў у экспе(дзи/ды)цыях і розных каман(дзи/ды)роўках (*А. Ветах*). 5. Той рэччу, пра якую я ўспомніў, быў кампакт-(*дзи/ды*)ск (*Р. Баравікова*).

127. Якое слова прапушчана ў выразах?

Запішыце выразы. Вусна растлумачце іх сэнс. Складзіце з імі сказы.

128. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Правапіс *д* і *дз*».

129. Прачытайце тэкст. У якім сказе сформулявана яго асноўная думка?

Вусна пракаменціруйце правапіс слоў з літарамі (спалучэннямі літар) *д*, *дз*, *т*, *ц*.

Рукі (*ды/дзі*)рыжора

Калі начало знікаць свято, гледачы за(*т/ц*)іхлі, а ў прахо(*д/дз*)е аркестравай ямы з'явіўся чалавек. Ён стаў за пульт, узнёў руکі.

Узмах (*ды/дзі*)рыжорскай палачкі — і пяшчотная мелодыя палілася ў гля(*д/дз*)ельную залу. Музыка была розная: усхваляваная, с(*т/ц*)ішаная, прасякнутая радас(*т/ц*)ю.

Рукі (*ды/дзі*)рыжора прасілі, малілі, чакалі, спа(*д/дз*)яваліся. Яны ўзляталі ўверх, патрабуючы ад музыкантаў яшчэ большай вышыні. А потым, калі гукі запоўнілі залу, а(*д/дз*)іным узмахам супакойвалі іх магутную с(*ты/ци*)хію. І тады было чуваць, як у напружанай (*т/ц*)ішыні самотна спявала скрыпка.

(*Ды/дзі*)рыжор — бог аркестра, яго вочы, душа і сэрца. Ён здатны ператварыць гукі ў музыку, бу(*д/дз*)ённасць — у паэзію (*Паводле Т. Мушынскай*).

Выпішице з тэксту дзеясловы, якія характарызуюць рукі ды-рыжора. Выкарыстоўваючы гэтыя слова як апорныя, падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Дырыжор — душа і сэрца аркестра».

130. Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Движение на велосипеде должно осуществляться по велосипедной дорожке, а при её отсутствии — по обочине, тротуару или пешеходной дорожке. При движении по дороге в тёмное время суток и (или) при её недостаточной видимости на велосипеде должны быть включены: спереди — фара (фонарь), излучающая белый свет, сзади — фонарь, излучающий красный свет. При пересечении проезжей части дороги по пешеходному переходу велосипедист должен вести велосипед рядом с собой («Правила дорожного движения»).

Слоўнік

обочина — *абочына*

излучающий — *які выпраменявае*

пересечение — *перасячэнне*

проезжая часть дороги — *праезная частка дарогі*

131. Прачытайце верш. Якое ўражанне ствараецца паўторам шыпачых зычных у апошніх чатырох радках?

Люблю на беразе азёрным
у ціхі вечар пастаяць,
калі ў ваду з нябёсаў зоры
ў мройным* одуме* глядзяць,
а **ветрык** гойдае-калыша
ў прыбярэжжы чараты,
і навакол — такая ціша,
што свет увесь пачуеш ты.

A. Зэкаў.

Да выдзеленых слоў падбярыце і запішыце аднакаранёвыя слова
або формы слова, каб чаргаваліся гукі [д] — [дз'], [т] — [ц'].

§ 18. Правапіс *у*, *ў*

132. Прачытайце тэкст. Раскрыццю якой думкі ён падпаратка-
ваны? У якім сказе яна сфармулявана?

Таццяна ўважліва разглядала кветкі, што раслі на клумбе. Белыя, ружовыя, жоўтыя, бэзавыя астры. Ім бы расцвісці ў жніўні. Але, захінутыя ад вятроў шматпавярховым домам, яны распанелі тут у ліпені і цешылі цяпер позірк. А куст гарнэнзі! Белыя суквецці звісалі з галінак вялізнымі шарамі. Упрыгожаны імі, куст сам нагадваў дзівосны шар, увесь нібы абвіты ліхтарыкамі. Позірку нельга было адараць ад гэтай клумбы! (*Паводле Р. Баравіковай*).

Растлумачце правапіс выдзеленых літар.

Як вы разумееце сэнс слова *распанéць*?

Літара *ў* (*у* нескладовае) п і ш а ц ц а пасля галосных:

- у пачатку слоў: *на ўзгорку, каля ўнівермага;*
- у сярэдзіне слоў: *заўтра, каўнер;*
- у канцы слоў: *сказаў, леў;*
- пасля злучка і двукося, калі папярэдняе слова за-
канчваецца на галосны: *паўднёва-ўсходні, гучнае «ўра».*

133. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскры-
ваючы дужкі. Растлумачце правапіс літары *ў*.

1. Увесы час дз..мулі па..ночна-..ходнія в..трый (*A. Казлоў*). 2. Увесы той час, пакуль Нічыпар стаяў ля дошкі, у ..дыторыі панавала по..ная цішыня (*Г. Аўласенка*). 3. У за-
лах і фондах Мірскага замка беражліва захо..ваюцца ..ні-
кальныя экспанаты (*A. Лойка*). 4. Пустое «..ра» нікога не
парадуе (*A. Сербантовіч*). 5. Праз год ва ..ніверсітэт зноў
прыехалі н..мецкія сту(дэ/дзе)нты (*A. Ветах*).

134. Прачытайце слова, прыведзеныя ў табліцы.

З лацінскай мовы	З нямецкай мовы	З англійскай мовы
радыус акварыум	страус фрау*	шоу ноу-хау*

Чаму ў гэтых словах пасля галосных пішацца літара *y*?

 Літара *y* пішацца:

- у іншамоўных слоўах, якія заканчваюцца на *-ум*, *-ус*: *прэзідым**, *подыум*, *соус*;
- на канцы іншамоўных слоў не пад націкам: *фрау*, *шоу*;
- у слоўах з націскным [у]: *аўл**, *баўл*, *трыўмф**;
- у пачатку ўласных назваў: *да Ульяны*, *ва Уладзівастоку*;
- пасля знакаў прыпынку: *Iра маўчала, уважліва слухала*.

135. Запішыце слова (спалучэнні слоў) у два слупкі ў залежнасці ад того, якая літара пішацца на месцы пропуску — *y* ці *ў*.

Ліноле..м, нака..т, са..на, рады..с, Святлана ..ладзіміраўна, ва ..ніверсаме, тры..мф, бо..лінг, па..чарашняму, натары..с, ручка-..казка, кло..н, ва ..збекістане, Брэсцкая ..нія.

Падкрэсліце арфаграмы ў слове *радыус*.

136. Выпішыце слова (спалучэнні слоў), у якіх прапушчана літара *y*.

Ра..нд, ба..л, да ..ладзіміра, а..торак, прэзіды..м, бацькі ..льяны, паўночна-..сходні, ла..рэат*, фра.., ва ..ніверсітэце, а..кцыён, аквары..м, каля ..рны, касмана..т, со..с, пра..нук, стра..с, ток-шо.., фа..на.

Падкрэсліце слова, якое нельга падзяліць для пераносу.

137. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Правапіс *у*, *ў*».

138. Прачытайце верш. Якія моўныя сродкі выкарыстоўвае паэт, каб пераканаць чытача ў тым, што «бульба лепшая са страў»?

Бульба

Каб толькі мог, дык я б, няйначай,
Даў бульбе лепшую з адзнак —
Ах, бульба, бульба, што за ўдача,
Што за выгода, што за смак!
І са стала, з вялізной міскі,
Па раннях, поўднях, вечарах
Малому мне яшчэ ў калыску
Ляцеў яе прывабны пах.

А давялося добра вызнаць,
Што бульба лепшая са страў,
Калі я сеў за стол вялізны,
Тады ўвесь смак яе пазнаў —
Пячонай, з сокам журавінным,
З капустай, з квасам, з агурком;
Варонай, чыстай ад лушпіння,
Найлепей — з кіслым малаком...

П. Броўка.

Якія вы ведаецце стравы з бульбы?

Знайдзіце ў вершы прыклады, якія ілюструюць розныя выпадкі правапісу літары *ў* (у пачатку, у сярэдзіне, у канцы слова).

Падбярыце да слова *бульба* аднакаранёвыя слова, якім адпавядаюць наступныя лексічныя значэнні:

- ‘адзін клубень бульбы’;
- ‘кафэ, у меню якога пераважаюць стравы з бульбы’;
- ‘блін з дранай бульбы, дранік’;

г) ‘поле, з якога сабраны ўраджай бульбы, на якім папярэдняй куль-
турай была бульба’.

Д л я д а в е д к і: *бульбянік, бульбіна, бульбяная, бульбянічча.*

139. Установіце адпаведнасць паміж прыказкамі і іх сэнсавымі
характарыстыкамі. Запішыце прыказкі, раскрываючы дужкі.

1. Слова — серабро, ма(*л/ў*)чанне — золата.
2. Хто парася (*у/ў*)краў, (*у/ў*)таго (*у/ў*) вушах пішчыць.
3. Яму раніцаю росна, (*у/ў*) по(*л/ў*)дзень млосна,
а (*у/ў*)вечары камары кусаюць.

-
- а) Пра гультая, які шукае апраўданне сваёй лянаты.
 - б) Гаворыцца як парада абдумваць сваё выказванне і лепш
прамаўчаць, чым сказаць лішняе.
 - в) Той, хто правінаваціўся ў чым-небудзь, сам міжволъна
выдае сябе сваімі паводзінамі.

У апошняй прыказцы падкрэсліце слова, у якіх колькасць гукаў і
літар не супадае.

140. Прачытайце тэкст. Якая частка з’яўляецца ўводнай? Ці ёсьць у
тэксле канцоўка?

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

Шпако(*у/ў*)ня

Ціха і цёпла на прызбе з па(*у/ў*)днёва-*(у/ў)*ходняга бо-
ку, хаця ля платоў яшчэ л..жыць пач..рнелы сне.. . Залі-
ваюцца (*у/ў*) небе жаваранкі. Але іх не бачыць Міколка
(*у/ў*) б..здонным блакіце. Затое шпакі свішчуць на в..р-
бе (*у/ў*) суседнім панадворку. Там (*у/ў*)жо ёсьць і шпа-
ко(*у/ў*)ня. Ёсьць і стрэшка, і круглая, як разя(*у/ў*)лены рот,
дзірачка-*(у/ў)*лётка.

Міколка зайдросціць Л..вону і (У/Ү)ладу, што яны зр..блі такую шпако(у/ү)ню. Хлопчык марыць хутчэй падр..сці, пасадзіць в..рубу, каб яна выр..сла высокай і то(у/ү)стай. Тады ён зробіць і (у/ү)знясе на яе яшчэ лепшую шпако(у/ү)ню. І (у/ү) яго будуць св..е шпакі (*Паводле І. Стадольніка*).

- Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў першым сказе апошняга абзана.

Вусна дапоўніце тэкст апісаннем «яшчэ лепшай» шпакоўні, якую марыць зрабіць Міколка.

141. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Раствумачце правапіс літар *y*, *ў*.

1. Зацягва..ся змрокам пераез(*ð/m*) з бу(*ð/m*)кай і паламаным шлагба..мам (*В. Быкаў*). 2. А(*ð/m*)шумела апла(*ðzі/ды*)сментамі заключнае шо..., цэлую гад(*ð/ðз*)іну яго трансліравала (*тэ/це*)лебачанне (*А. Кудласевіч*). 3. Тры..мф належай ім абодвум (*А. Мальдзіс*). 4. Пачу..шы пах сырадою, прыбег аднекуль з-за хлява рыжаваты кот, падня.. кароткі хвост, замя..каў (*Г. Далідовіч*). 5. Дубадзел рушыў да ст..ла прэзіды..ма (*І. Мележ*). 6. Сёмага верасня дзве тысячы трэцяга года ў геаграфічным ц..нtry Е..ропы — горадзе Палацку — быў устаноўлены помнік літары *ў* (*В. Гучанкаў*).

Разгледзьце фотаздымак помніка літары *ў*, змешчаны на вокладцы вучэбнага дапаможніка (скульптар *І. Куржалаў*). Як вы лічыце, чаму менавіта гэтай літары беларускага алфавіта ўстаноўлены помнік? Чаму гэты помнік зроблены ў выглядзе вокладкі кнігі?

- У другім сказе падкрэсліце граматычныя асновы.

§ 19. Падоўжаныя зычныя, іх вымаўленне і правапіс

142. Прачытайце тэкст. Раствумачце паходжанне слова *кладнік*.

Кладнікі

Кладнікі — гаспадары над схаванымі ў зямлі скарбамі. Адзенне кладнікаў — сярэбраныя світкі, паясы — залатыя ланцугі.

Хаты кладнікаў блішчаць золатам і срэбрам. Каштоўнае каменне выкарыстоўваюць яны для асвятлення дома і ў дарозе.

Пры сваім незлічоным багацці кладнікі — беднякі, таму што са свайго велізарнага добра яны нічога не выкарыстоўваюць на патрэбы харчавання (*Паводле А. Шамака*).

Выпішыце з тэксту слова з падоўжанымі зычнымі гукамі. Падкрэсліце літары, якія абазначаюць падоўжаныя зычныя.

Паміж якімі гукамі зычныя могуць вымаўляцца падоўжана?

У беларускай мове ў становішчы паміж галоснымі зычными гукі [л'], [н'], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [ж], [ш], [ч] могуць вымаўляцца падоўжана. Такое іх вымаўленне на пісьме перадаецца падвоенным напісаннем адпаведных літар: *Ку-
палле, жыццё, падарожжа, печчу*.

Падоўжаны гук [дз'] перадаецца на пісьме спалучэннем літар *ддз: суддзя, разводдзе*.

143. Прачытайце слова, прыведзеныя ў табліцы.

З лацінскай мовы	З грэчаскай мовы	З французскай мовы
клас інтэлект	праграма алергія	пасажыр акардэон

Чаму ў гэтых словах падаўжэння зычных не адбываецца?

Падаўжэння зычных не адбываеца:

- у запазычаных словаах: *алея, група, Ала, Іна*.

В ы к л ю ч э н н е: *ванна, мадонна*, манна, панна**,
саванна, Жанна, Ганна, Сюзанна;

- у словах *Ілья, Ульяна, Касьян, Емяльян, Юльян*
і словах, утвораных ад іх: *Ілыч, Ульянаў, Касьяновіч*.

144. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак. Да якога тыпу належыць тэкст?

Майстэрня мастака — гэта не проста асобны свет, а цэлая галактыка. Усё памяшканне загрувашчана карцінамі ў рознай стадыі выканання. Паўсюль і прадметы для аздаблення нацюроматаў, партрэтаў: геаметрычныя фігуры, штучная садавіна і агародніна, калоны, розныя дэкаратыўныя «цацкі» для стварэння шэдэўраў. А пасярэдзіне — мальберт, за якім сядзіць сам мэтр мастацтва з пэндзлямі і палітрай (*Паводле Д. Пятровіча*).

шэдэўр

 Растлумачце правапіс выдзеленых арфаграм.
Знайдзіце ў тэксце слова, што мае значэнне ‘настаўнік, майстар у якой-небудзь галіне’.

145. Спішице сказы, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс слоў з падоўжанымі зычнымі.

1. У Кацінага бацькі была цэлая ка(лл/л)екцыя самых розных манет (*А. Федарэнка*). 2. Жы(цц/ц)ё бывае горкім і мядовым (*М. Башлакоў*). 3. Нашым любімым святам было Купа(лл/л)e (*С. Умец*). 4. Той вясной сады на Слу(чч/ч)ыне цвілі нібыта ў апошні раз (*А. Бутэвіч*). 5. Па(нн/н)а Ядвіга запшпіліла каўнер свайго прыталенага кажушка (*А. Аляшкевіч*).

6. Тра(лл/л)ейбус спыніўся, па(cc/c)ажыры пачалі выходзіць
(Р. Бараўкава).

- Растлумачце пастаноўку коскі ў апошнім сказе.

146. Да прапанаваных слоў падбярыце аднакаранёвыя слова з падоўжанымі зычнымі. Запішыце слова парамі.

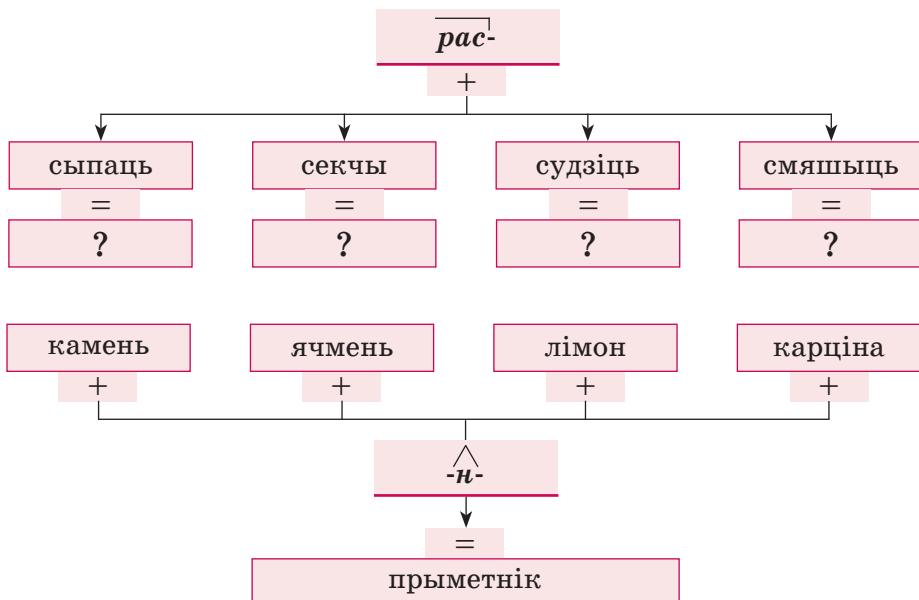
У з о р: камень — каменне.

Вясёлы, разважаць, колас, прамень, лес, снедаць, крыло, дорога.

Ад падаўжэння зычных трэба адрозніваць падваенне, якое ўзнікае на стыку прыстаўкі і кораня, кораня і суфікса: раз-злаваць, ад-даць; кон-ны, асен-ні.

147. Утварыце слова з падваенным зычнымі паводле прапанаваных схем.

148. Запішыце прыказкі, падбіраючы да слоў у дужках аднака-ранёвых назоўнікі з падоўжанымі зычнымі і ўжываючы гэтыя назоўнікі ў патрэбнай склонавай форме.

У з о р. *Вялікага дуба з малым (корань) не бывае*. — *Вялікага дуба з малым карэннем не бывае*.

1. Не тады сабак кормяць, як на (*паляваць*) ісці. 2. Без сала куса няма (*жыць*) у беларуса. 3. За (*багаты*) розуму не купіш. 4. Золата і ў (*сметнік*) блішчыць. 5. Каб (*свіны*) рогі, не саступіла б дарогі.

Падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «За багацце розуму не купіш» (тып тэксту — разважанне).

149. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Правапіс падоўжаных зычных».

150. Падбярыце да рускамоўных словазлучэнняў беларускія адна-слоўныя адпаведнікі.

У з о р: *место за углом дома, за домом — завуголле*.

Пребывание в гостях; наступление сумерек; местность, прилегающая к берегу реки; место за забором; место под нижним краем крыши какого-либо строения.

Д л я д а в е д к і: *падстрэшиша, надрэчча, гасціванне, заплоцце, змярканне*.

151. Прачытайте тэкст. У якім сказе сформулявана яго асноўная думка?

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

Добра прыпарвае сонца. Каля грушы гойдае(*цц/ц*)а жоўта-сіні чмель. Прыйдзе да сукве(*цц/ц*)яў і ад асалоды аж сці-

нае(цу/и)а ўсім св..ім калматым (т/и)ельцам. Адрывае(цу/и)а, адвалъвае(цу/и)а ад кветкі. А потым, каб м..цней адчуць смак таго, што высмактаў з яе, высоўвае(цу/и)а з ценю на сонца. Надоўга завісае, др..жыць, гойдае(цу/и)а на сонечным прыпёку. Радасна, сола(ð/т)ка чм..лю, трапіў у мё(ð/т) і пануе (Паводле В. Казько).

 Якое значэнне мае дзеяслоў *пануе*, ужыты ў апошнім сказе тэксту:
а) ‘мае ўладу над кім-небудзь’; б) ‘мае пераважнае распаўсядженне; в) ‘узвышаецца над чым-небудзь’; г) ‘з’яўляеецца галоўным’;
д) ‘жыве ў раскошы’?

Выпішыце з тэксту дзеясловы. Карыстаючыся імі як апорнымі словамі, вусна перакажыце тэкст.

§ 20. Прыстаўныя зычныя і галосныя, іх правапіс

152. Прачытайце пары слоў.

Па-руску	Па-беларуску
осень	весень
облако	воблака
улей	вулей
улица	вуліца
этот	гэты

Якімі пачатковымі гукамі адразніваюцца слова ў рускай і беларускай мовах?

Чаму гэтыя гукі атрымалі назму «прыстаўныя»?

Перад якімі галоснымі вымаўляеецца прыстаўны гук [в]?

Прыстаўная літара **в** п і ш а ц ц а:

- у пачатку слова перад націскнымі **o**, **у**: **вóстраў**, **вóзера**, **вúчань**, **вúгал**;
- пасля прыставак перад каранёвымі **o**, **у**: **завоблачны**, **навучыца**;
- у сярэдзіне некаторых слоў перад **o**, **у**: **навомацак**, **Лявоn**, **павук**, **каравул**;
- у словах **вока**, **востры**, **вакол** і словах, утвораных ад іх, незалежна ад націску: **вачаняты**, **навастрыць**, **навакólле**.

Прыстаўная літара **в** н е п і ш а ц ц а:

- перад ненаціскным **a**: **вóстраў** — **астравы**, **вóзера** — **азёрны**;
- у пачатку іншамоўных слоў перад націскнымі **o**, **у**: **бóпера**, **бófіc**, **ўрна**; а л е: **вóхра**, **вóцат**, **вúстрыца**;
- у пачатку імён, прозвішчаў, геаграфічных назваў: **Улья́на**, **Осінаў**, **Óрша**; а л е: **Вóльга**;
- у словах **óкаць**, **óдум**, **наóгул**.

Прыстаўная літара **г** пішацца ў словах **гэты**, **гэтак**, **дагэтуль**, **гэй** і інш.

наóгул

153. Прачытайце прыказкі, выбіраючы з дужак правільны варыянт.

1. У сваёй хаце і (*углы/вуглы*) памагаюць. 2. Пажар (*агнём/вагнём*) не тушаць. 3. Адной рукой і (*узла/вузла*) не завяжаш. 4. Не (*учы/вучы*) рыбу плаваць. 5. Скажы курыцы, дык яна па ўсёй (*уліцы/вуліцы*).

Якую з прыказак ужываюць, калі гаворка ідзе пра майстра сваёй справы, якому не патрэбны чые-небудзь парады?

154. Запішыце слова, размяркоўваючы іх у два слупкі ў залежнасці ад того, пішацца ці не пішацца на месцы пропуску літара **в**.

..оперны, ..опыт, ..азёрны, ..ольха, ..асенні, ..абласны, ..ордэн, за..очны, ..опратка, аб..остраны, ..урна, ..аколіца, ..ушы, ..Урал, ..Омск.

У пачатку слоў перад спалучэннямі зычных, дзе першыя гукі [м], [л], [р], могуць узнікаць прыстаўныя галосныя [i], [a].

Прыстаўныя літары *i*, *a* п і ш у ц ц а:

- перад спалучэннем зычных, дзе першы гук [л] або [р], калі слова з гэтым спалучэннем стаіць:

пасля знака прыпынку: *цёмная, іржавая вада;*

пасля слова, якое заканчваецца на зычны: *фартух ільняны, хлеб аржаны;*

- перад спалучэннем зычных, дзе першы гук [м], незалежна ад таго, на які гук заканчваецца папярэднє слово: *думкі імклівыя, конь імчыца.*

Прыстаўныя галосныя н е п і ш у ц ц а:

- перад спалучэннем зычных, дзе першы гук [л] або [р], калі слова з гэтым спалучэннем стаіць пасля слова, якое заканчваецца на галосны: *кашуля льняная, хлеба ржанога;*

- пасля прыставак і першай часткі складанага слова, якія заканчваюцца на галосны, перад спалучэннем зычных, дзе першы гук [л], [р] або [м]: *заржавець, прымчаца, вокамгненны.*

155. Прачытайте тэкст. Дакажыце, што ён адпавядае тыповай схеме апісання.

На малъберце стаяла няскончаная карціна. На фоне ахутанага начной імглой зімовага пейзажу імchalіся паляўнічыя. Дáмы ў сукенках з доўгімі вузкімі шлейфамі, у мехавых шапачках, з сокаламі на пальчатках. Мужчыны з пёрамі на

шапках, узброеныя даўжэзнымі стрэльбамі. Коні ржалі, імкліва слізгалі па паветры.^{сн} Гэта было захапляльнае, вясёлае і трывожнае відовішча (*Паводле Л. Рублеўскай*).

Пракаменціруйце правапіс выдзеленых спалучэнняў літар.

156. Спішице спалучэнні слоў, устаўляючы, дзе трэба, літару *i*. Раствумачце яе наяўнасць або адсутнасць.

Пад ..льдзінай, за..мшэлы валун, знікла ..мгненна, без ..льгот, па ..ржышчы, абяцанні ..лжывыя, па..рваныя кеды, апетыт ..львіны, пры..мчаўся вока..мгненна, раптам ..рвануўся.

157. Спішице сказы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары. Раствумачце правапіс прыстаўных галосных.

1. На пунсовых пляёстках яшчэ ..рдзелі кроплі дажджу (*M. Прохар*). 2. Журботныя вочы хворага на ..мгненне асвятліліся (*A. Аляшкевіч*). 3. Пад страхою шастаў, ..рваў салому вецер^{сн} (*B. Адамчык*). 4. Машына завуркатала і па..мчалася назад^{сн} (*B. Гурскі*). 5. Сцежкі і газоны шмат дзе былі размытыя ..мклівымі струменямі вады ў час дажджу (*Z. Дудзюк*).

§ 21. Правапіс некаторых спалучэнняў зычных

158. Прачытайце пары слоў.

Па-руску	Па-беларуску
поздний	позні
областной	абласны
счастливый	шчаслівы
сердце	сэрца

Ці адпавядает вымаўленню напісанне выдзеленых спалучэнняў літар у рускай і беларускай мовах?

У беларускай мове гістарычныя спалучэнні *здн*, *стн*, *стл*, *рдн*, *рдц* у адпаведнасці з вымаўленнем перадаюцца на пісьме як *зн*, *сн*, *сл*, *rn*, *rc*: *праязны*, *кантрасны*, *жаласлівы*, *міласэрны*, *сэрца*.

159. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак. Назавіце сродкі сувязі сказаў у тэксце. Пракаменціруйце правапіс выдзеленых спалучэнняў літар.

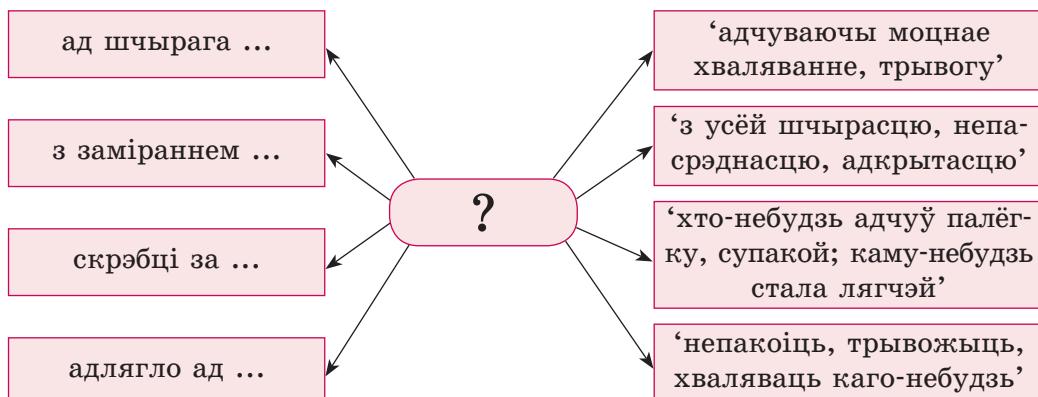
З заміраннем сэруца згадваю ціхую рэчку майго маленства. І ў гэтай рэчцы, у павольнай вадзе радасна плыве наша кабыла Каштанка, хуткая красуня. А побач з Каштанкай плыве яе сынок. Такі нясмелы, што мне прыйшлося падштурхнуць яго з пясчанага берага ў ваду.

З павадамі ў руцэ я плыву побач з маткай і сынам. Так-сама шчаслівы (*Паводле Я. Брыля*).

шчаслівы

160. Якое слова прапушчана ў выразах?

Запішыце выразы. Вусна растлумачце іх сэнс. Складзіце з імі сказы.

161. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак, які перадаваў бы тэму тэксту.

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

Канцэрт фартэпі..ннай музыкі павінен быў адбыцца ў ябл..невым са($\partial/\partial z$)е. Слухачы звычайна рассаджваюцца на дв..ры пад дрэвамі. Крэслы выносяць у са(∂/m). У расчыне-нае ..акно л..еца музыка.

Пі..ністка пакл..нілася публіцы і ўзяла першы а(kk/k)орд. Дз..ўчына іграла бліскучая, забіраючы ў палон сэр..цы слуха-чоў. Поз..нія промні со..нца нібы пат..нулі ў нетрах з..млі. Гучаў р..яль, і рытм сэр..ца зліваўся з рытмам музыкі (*Па-водле Л. Кебіч*).

162. Запішыце словазлучэнні па-беларуску.

Опоздать на поезд, счастливый день, скоростной интернет, однокомнатный номер, облачная поликлиника, радостное событие, сидеть безвыездно, контрастные цвета, капустный лист.

163. У словах кожнага радка вызначце агульную арфаграму. Сфар-мулюйце правілы, якім падпарадкоўваецца правапіс гэтых слоў.

1. Калоссе, вяселле, узвышша, збожжа, ноччу.
2. Секунда, балерына, педаль, вазелін, бензін.
3. Бібліятэка, піянер, біяграфія, авіяцыя, піяніна.
4. Радыус, страус, лінолеум, соус, акварыум.

164. Прачытайце тэкст. У якім скаже заключаецца яго асноўная думка?

Спішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

Сімфонія лета

У пачатку мая гучыць в..сёлая музыка дз..мухаўцоў, якія нагадваюць пырскі со..нца. Іх м..довыя карагоды — уверцюра* да сімfonіі кол..раў і гукаў.

Потым з..яўляюцца на л..сных п..лянах і пя..чаных аднонах да-ро(*x/z*) с..рамлівыя зв..ночкі і сі-нія вало(*ж/sh*)кі. Ля в..сковых хат і г..радскіх кам..ніц рас..цвітае ч..ромха, падобная да дз..ўчынкі ў белай сукена..цы. Гэта яшчэ адна п..шчотная м..лодыя.

У кожнай квета..цы схавана асобная музычная тэма ў сімfonіі лета. І кожная гучыць па-р..знаму. Адна — як та..м-нічыя гукі арфы, другая — як празрыстая м..лодыя струн-ных, трэцяя — як урачыстыя а(*kk/k*)орды (*Паводле Т. Му-шынскай*).

Напішыце міні-сачыненне (3-5 сказаў) на тэму «Музычная тэма званочкакі (валошак, рамонкаў...) у сімfonіі лета».

165. Прачытайте тэкст. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы.

Растлумачце правапіс выдзеленых літар. Запішыце тэкст пад дыктоўку.

Пасярэдзіне сажалкі разышоўся шырокі круг. Дзімка яшчэ не ўмее закідаць вудачку, каб не патрывожыць ваду. Хлопец сядзіць і не дыхае, бо рыба не любіць шуму. Зроблены з гусінага пяра паплавок* не варухнецца. Дзімка не зводзіць вачэй з белага пяра.

Вось паплавок падскочыў, прыўзняўся, лёг. Прайшла яшчэ секунда, і раптам пяро калыхнулася і схавалася ў вадзе.

Дзімка рвануў вудзільна, і над сажалкай бліснула серабрыс-
тая маланка.

Дзімку хацелася скакаць ад вялікай радасці, крычаць на
ўсю ваколіцу (*Паводле В. Гардзея*).

Выканайце самаправерку.

166. Прачытайце верш. Раскрыццю якой думкі ён падпрадкаваны?
У якім сказе яна сфармулявана?

Калядная вячэра

Гэткай смачнае куці
вы не елі ў жыцці.
І блінцы калядныя
дужа-дужа ладныя.
А кісель, ды аўсяны,
яшчэ лепшы за бліны.
А згатуеце гароху —
з'ясце многа й яшчэ троху.
Селядцы ёсць і грыбкі —
пах ідзе ва ўсе бакі.
Пернікі ды булкі з макам
будуць, пэўна, усім да смаку.
Журавінавы напітак
будзе піцца з апетытам.
Усе стравы сытныя,
надта апетытныя!

B. Жуковіч.

Зрабіце фанетычны разбор выдзеленых слоў (парадак і ўзор разбору змешчаны на форзацы).

Знайдзіце ў выдзеленых словах арфаграмы. Пракаменціруйце іх правапіс.

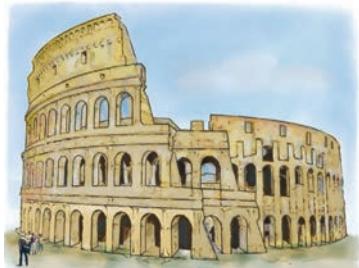

167. Прачытайце тэкст. Што перадае загаловак: тэму ці асноўную думку тэксту?

Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Колизей

Колизей — грандиозны амфитеатр, построеныі в Риме в 72—80 годах нашай эры. Здание вмешаля около 50 тысяч зрителей. Долгое время Колизей быў для жителей Рима любімым местам увеселітальных зрэліц. Тут проходілі боі гладіатораў, травля зверей. Імператар Гонорый запретылі гладіаторскія боі как несоответствуючі духу хрысціянства. Несмотря на все невзгоды, испытаныя Колізеем, его развалины до сей поры производяць сильное впечатление («*Величайшиe чудеса света*»).

Слоўнік

увеселітальныя зрэліца — забаўныя (пачешныя) відовішчы
травля — ціканне

испытанный — зазнаны, зведаны, перажыты

производіць впечатление — выклікаць уражанне

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Калі літары *e*, *ё*, *ю*, *я*, *i* абазначаюць два гукі?
2. Спалучэнні якіх літар беларускага алфавіта абазначаюць гукі [д̰], [з̰], [з̰']?
3. Раскажыце на памяць беларускі алфавіт. Для чаго яго трэба ведаць?
4. Як вызначыць колькасць складоў у слове?
5. У якіх выпадках спалучэнні літар *дж*, *дз* можна раздзяляць пры пераносе слова?
6. Што такое арфаграма?

168. Установіце адпаведнасць паміж раздзеламі наўкуі аб мове і іх характарыстыкамі.

1. фанетыка	a) вывучае правілы вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў;
2. арфаэпія	b) вывучае правілы напісання слоў і іх частак;
3. графіка	c) вывучае пісьмовыя знакі, суадносіны паміж гукамі і літарамі;
4. арфаграфія	d) вывучае гукі мовы

169. Прачытайце верш.

Лазня

Ад сяла
І да сяла
Лазні ўзносіцца хвала.
Здыме стому,
Здыме пот —
Любіць лазню наш народ.
Хоць
Які б ты брудны быў,—
Рáжку* цёплай захапіў...
Глянеш:
Бруду ні сляда,
Паздымаете ўсё вада.
Возьмеш
Венік у руку
Ды пабудзеши на палку́* —
Палягчэе
Шмат плячам.
— З лёгкай парай! — кажуць нам.
П. Броўка.

1. Выпішыце радок, у якім перадаецца асноўная думка тэксту.
2. Зрабіце гукавы запіс выдзеленых слоў.
3. Выпішыце з тэксту 3 слова, у якіх літар больш, чым гукаў.
4. Выпішыце з тэксту 3 слова, у якіх літары *e*, *я* абазначаюць два гуки.
5. Слова *паздымае* падзяліце на склады і для пераносу. Выпішыце з тэксту 3 слова, якія нельга падзяліць для пераносу.
6. Выпішыце з тэксту 3 слова, у якіх адбываецца аглушэнне звонкіх зычных.
7. Да слоў *стома*, *пот* падбярыце і запішыце аднакаранёвыя дзеясловы, каб назіралася чаргаванне галосных [o] — [a].
8. Якому правілу адпавядаете правапіс слоў (*ад*) *сяла*, *палягчэе*, *плячам*? Запішыце 3-4 слова з гэтай арфаграмай.
9. Да слова *вада* падбярыце і запішыце 2 аднакаранёвыя слова, каб чаргаваліся гуки [d] — [ð'].
10. Устанавіце адпаведнасць паміж выразамі і іх сэнсамі.

1. З лёгкай парай!	а) без трывогі і апаскі;
2. З лёгкай душой.	б) пасля чыйго-небудзь пачынання, прыкладу;
3. З лёгкай руکі.	в) прывітанне і пажаданне добрага здароўя таму, хто толькі што памыўся ў лазні

Лексіка. Фразеалогія

§ 22. Лексічнае значэнне слова

170. Прачытайце тэкст. Як пра непаўторнасць роднай мовы гаворыць паэт?

Мова,
Родная мова
У марах, у песнях, у снах.
Мае ў ёй кожнае слова
Свой колер, і смак, і пах.
А. Грачанікаў.

Паразважайце, ці можа мець слова «*свой колер, і смак, і пах*».

171. Складзіце і запішыце словазлучэнні. Вызначце ў кожным словазлучэнні галоўнае слова. Падкрэсліце слова, якія паказваюць адметнасць беларускай мовы.

Мова (я к а я?) ...; мары (я к і я?) ...; песні (я к і я?) ...;
сны (я к і я?) ...; слова (ч ы ё?) ...; колер (я к і?) ...; смак
(ч а г о?) ...; пах (я к і?) ...; верш (п р а ш т о?)

Растлумачце сэнс слова *самабытная**. Якія слова ў ім «схаваліся»?

Словы называюць усё, што ёсьць на свеце: прадметы, колькасць прадметаў, дзеянні, прыметы. Словы — адна з галоўных адзінак мовы.

Кожнае слова што-небудзь абазначае, гэта значыць, яно мае лексічнае значэнне. Лексічнае значэнне — сэнс слова: *мара* — тое, што створана ўяўленнем, фантазіяй.

Некаторыя слова не называюць, а толькі злучаюць іншыя слова ў словазлучэннях і сказах: *сёння ці заўтра, ісці ў кіно*.

Усе слова мовы — гэта яе слоўнікавы склад, ці лексіка (з грэчаскай мовы *лексіс* — слова).

172. Прачытайце тэкст. Пра што ідзе гаворка ў ім? Як чалавек вучыцца мове? Якога слова не хапае ў апошнім сказе?

Спішице, устаўце патрэбныя літары, раскрыйце дужкі.

З вуснаў маці яно ўвайшло ў наша жы(ц/ци)ё. У ціхіх матчыных песнях, у яе п..шчице^Ф мы адчуулі яго прыг..жосць. Як чар..ўны ключ, яно адкрывае нам разнастайныя щуды і та..мніцы жы(ц/ци)я. Яно ўводзіць нас у велічны палац науки. Незвычайнае хараство чуецца нам у гучанні ... (*Паводле А. Крывіцкага*).

хараствó

Як вы разумееце лексічныя значэнні выдзеленых слоў? Раствумачце выраз *Слова ўводзіць нас у велічны палац науки*.

Выпішице з тэкstu дзеясловы, якія раскрываюць ролю слова ў жыцці чалавека. Выкарыстоўваючы гэтыя дзеясловы як апорныя, падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Над намі слова ўладара» (С. Грахоўскі).

173. Спішице прыказкі, раствумачце іх сэнс.

1. Слова як птушка: выпусціў — не зловіш.
2. Ласкавае слова што дзень ясны.
3. Рана загоіцца, а злое слова — ніколі.
4. Трэба ведаць, калі казаць, а калі памаўчаць.
5. Слухай многа, а гавары мала.

Растлумачыць лексічнае значэнне слова можна наступнымі спосабамі:

- апісаць, пералічиць галоўныя прыметы прадмета, намаляваць словамі прадмет: *дзюны — пясчаныя пагоркі, нанесеныя ветрам*;
- падабраць аднакаранёвае слова: *бярэзняк — бяроза*;
- падабраць блізкае па значэнні слова: *адвага — геройства*;
- раскрыць значэнне частак слова: *дабрадушны — добрая душа (пра чалавека)*.

Лексічнае значэнне слова раскрываецца ў тлумачальным слоўніку і падаецца ў слоўнікам артыкуле*:

Баравіна, -ы, мн. -ы, -ін, ж. Малады сасновы лес. *Грыбныя баравіны.*

174. Прачытайте тэкст. Вызначце яго стыль і тып.

Двое над морам

Увесень Стары Журавель вёў клін на поўдзень. У дарозе ён адчуў: сталі здаваць сілы. А ноччу, калі пераляталі мора, сустрэла птушак навальніца. Раз-пораз бліскалі маланкі, не сціхаючы, ракатаў гром. Хмара апусцілася нізка, а хвалі ўздымаліся так высока, нібы выпрабоўвалі на моц крылы птушак. «Не, ніколі мне не перамагчы гэтай навальніцы», — падумаў Стары Журавель, калі ўбачыў, што застаўся адзін. Ён быў гатовы скласці крылы, каб упасці ў бездань, як нехта маленъкі, трапяткі прысёў на яго спіну. Гэта была Маладзенъкная Ластавачка. «Я адстала ад сябровак. Дапамажыце мне пераляцэць мора!» Яшчэ хвіліну назад Жураўлю здавалася, што ён стары, нікому не патрэбны. Да не, і ад яго

чакаюць дапамогі! Крылы быццам акрэплі. Далей яны паляцелі ўдваіх, перамагаючы дождж і свіст ветру.

Навальніца, нагуляўшыся, сціхла. За морам пачало ўзыходзіць сонца. Неўзабаве паказаўся бераг. «Дзякую табе, Маладзенькая Ластавачка! Кожны з нас мог загінуць, а разам мы перамаглі ўсё!» — сказаў на развітанне Стары Журавель (*Паводле Р. Бензерука*).

 Раскрыйце лексічныя значэнні слоў *клін, бездань, моц* рознымі спосабамі. Пры неабходнасці карыстайцесь тлумачальнымі слоўнікамі. Падбярыце да тэксту свой загаловак. Вусна перакажыце тэкст, развіўшы часткі, у якіх апісваецца навальнічнае і спакойнае мора.

175. Адгадайце, пра якія кветкі гаворыцца ў вершы. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Дапішыце патрэбнае слова.

Пасля кар..ткай ночкі
Пры..шоў в..сёлы дзень.
Ліловыя _____
Пазвоńваюць — (ð/ðz)інь-(ð/ðz)енъ!
Х. Гурыновіч.

 На аснове якой прыметы ўзнікла назва кветак — *званочки*?

Успомніце гаваркія назвы кветак, у якіх перадаюцца асаблівасці іх выгляду, лекавыя ўласцівасці і інш. Складзіце загадкі пра гэтые кветкі.

176. Паўтарыце правілы правапісу галосных *o, э, а*. Выканайце інтэрактыўнае заданне.

§ 23. Адназначныя і мнагазначныя слова

177. Прачытайце верш. Колькі лексічных значэнняў маюць слова *кот, мышка?*

Камп'ютарная мышка

Ля камп'ютара кот ходзіць,
Толькі мышку не знаходзіць.
Потым стогне ад пакут:
«Нежывая мышка тут!»

У. Мазго.

 Параўнайце прадмет і істоту, якія называюцца аднолькавымі словамі. Пералічыце іх найбольш важныя і другарадныя прыметы. Складзіце слоўнікавыя артыкулы да слова *мышка*.

Словы, якія маюць адно лексічнае значэнне, называюцца **адназначнымі**: *водар — прыемны пах, духмянасць*.

Словы, якія маюць некалькі лексічных значэнняў, называюцца **мнагазначнымі**: *крыніца — 1. Натуральны выхад падземных вод на паверхню зямлі. 2. Тоё, што дае пачатак чаму-небудзь. 3. Пісьмовыя помнікі, дакументы*.

Мнагазначныя слова называюць розныя прадметы, прыметы, дзеянні, аднак яны хоць чым-небудзь падобныя паміж сабой.

178. Прачытайце тэкст. Вызначце стыль тэксту. Дайце яму заголовак.

«Ах, якая я прыгожая! — усклікнула **свечка**, гледзячы на сябе ў люстэрка. — Я ўсім падабаюся!» І на самай справе яна ўсім падабалася. Калісьці яе запальвалі ў беднай хаціне, калі сям'я збіралася вячэраць. Яна была прымацавана да **капелюша** мастака, які нават ноччу не мог адарвацца ад кар-

ціны. З ёю сквапны стары адчыняў свой куфар і пералічваў чырвоныя. Калі расхваляваная дзяўчына пісала ліст, то слёзы капалі ў іх абедзвюх. Жыццё свечкі было напоўнена прыгодамі, таямніцамі і радасцямі.

Але на свет з'явілася шкляная лямпачка. Лямпачкі асвятлялі пакоі, вуліцы, дарогі. Яны паўсяоль зязлі рознымі колерамі, выпісвалі цэлыя рэкламы. Свечку ўсе закінулі. Аднойчы паэт дастаў яе, абцёр пыл, запаліў і паставіў на стол. «Лямпачка, канечне, зручней, — падумаў ён. — Але чарадзейнае свято жывога полымя нясе фантазію, абуджае маю думку». Таму паэт пісаў толькі са свечкаю. І яна была яму ўдзячнай (*Паводле У. Бутрамеева*).

Колькі значэнняў маюць выдзеленыя слова? Складзіце і запішыце словазлучэнні з выдзеленымі словамі «прыметнік + назоўнік». Калі слова мнагазначнае, падбярыце прыметнікі, каб яны дапамаглі зразумець сэнс мнагазначных слоў.

звяз

179. Знайдзіце ў правым слупку патрэбную частку, якая зробіць прыказку закончанай. Раствумачце сэнс прыказак. Запішыце іх.

А..клад не ідзе...

не зробіцца.

Аб..цянкамі съты...

не будзеш.

Нічога само...

(у/ў) лад.

Чужым разумам...

не наносіць.

Адна пч...ла мёду...

не пражывеш.

Падкрэсліце назоўнікі. Вызначце, якія з іх з'яўляюцца адназначнымі, а якія — мнагазначнымі.

- У словах з прапушчанымі літарамі растворумачце арфаграмы.

180. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак.

Паляна заслана шырокім лісцем, падобным да ласіных **вушак**. Нездарма ў перакладзе са старапольскай мовы слова «ландыш» азначае ‘вушкі лані’. Быццам **зашушніцы**, пазвоńваюць у гэтых «вушках» срэбранныя ланцужкі пахкіх кветак.

Корань у ландыша жыве больш за дваццаць гадоў. Першы раз ён цвіце ў сямігадовым узросце, а ў дзесяць-дванаццаць гадоў страчвае гэтую здольнасць. Штогод з каранёў імкнецца на свет дружнае лісце, а кветкі з'яўляюцца толькі два-три разы. Вось і выходзіць, што за кароткі век ландыш цвіце ўсяго толькі два ці тры разы (*Паводле Х. Гурыновіча*).

У якіх значэннях могуць ужывацца выдзеленыя слова? Складзіце з імі словазлучэнні, каб былі зразумелымі лексічныя значэнні мнагазначных слоў. Раскажыце, чым падобныя гэтыя прадметы.

Складзіце выказванне з элементамі разважання «Беражыце ландышы!». Выкажыце ў звароце да аднакласнікаў заклапочанасць абыякавым стаўленнем некаторых людзей да прыроды і пераканайце іх не знішчаць яе прыгажосць дзеля ўцехі.

§ 24. Прамое і пераноснае значэнне слова

181. Прачытайце ўрывак з казкі «Музы́ка-чарадзей».

Ідзе аднаго разу музы́ка лесам, насустрач — дванаццаць галодных ваўкоў. Няма ў музы́кі нічога ў руках, толькі пад пахаю скрыпка ў мяшэчку. Даставаў музыка скрыпку, прыхінуўся да дрэва ды і павёў смычком па струнах. Як жывая загаварыла скрыпка. Замерлі кусты і дрэвы — лістком не варухнуць. А ваўкі як стаялі, так і скамянелі.

Пайшоў музыка далей. Сеў на беразе ракі ды зайграў так прыгожа, што заслухаліся і неба, і зямля. А калі ўрэзаў по-лечку, дык усё вакол давай **скакаць**. Зоркі мітусяцца, хмаркі плаваюць па небе, а рыба так узгулялася ў рацэ, што вада **кіпіць**, як вада ў гаршку.

Спішыце другі абзац тэксту, замяняючы выдзеленыя слова адпаведнымі па сэнсе дзеясловамі. Які тэкст, на вашу думку, больш прыгожы?

Для даведкі: *танцаваць, зайграць, бурліць, мігцець*.

Знайдзіце ў тэксце і падкрэсліце іншыя дзеясловы, якія ўжыты ў пераносным значэнні.

 Слова можа мець прамое і пераноснае значэнне. **Прямое значэнне** — гэта асноўнае лексічнае значэнне слова: **возера** — *вялікі прыродны вадаём*.

Пераноснае значэнне слова — гэта лексічнае значэнне слова, якое ўзнікла на аснове падабенства. Перанос адбываецца, калі паміж прадметамі, прыметамі, дзеяннямі ёсьць што-небудзь падобнае: **крапля** — 1. Маленькая круглая часцінка: *крапля расы*. 2. *перан.* Нязначная колькасць чаго-небудзь: *крапля цукру* (зусім мала).

182. Спішыце тэкст. Устаўце патрэбныя слова ў пераносным значэнні.

У адным горадзе жылі сем мастакоў. Горад гэты быў вельмі змрочны. Над ім увесь час ... (*віселі, ішлі*) чорныя хмары. Ад іх на ўвесь горад ... (*падаў, клаўся*) шэры ценъ. З-за хмар не ... (*выглядавала, паказвалася*) аранжавае сонейка. Не ... (*трymicela, шалясцила*) на дрэвах зялёная^Ф лістота. Не (*разліваліся, віднеліся*) у вышыні блакітныя нябёсы. І ўсё, што малявалі мастакі, было шэрым і непрыгожым. Але аднойчы

ў горад прылящеў вецер і ... (*разагнаў, развеяў*) чорныя хмари. **сн** Мастакі не паверылі сваім вачам... (*Паводле А. Кобец-Філімонавай*).

Як вы разумееце выраз *не паверыць сваім вачам?* Вусна складзіце з гэтым выразам сказ.

Прыдумайце працяг апавядання. Падбярыце да тэксту загаловак. Вусна перакажыце ўвесь тэкст.

183. Спішыце тэкст. Падкрэсліце слова ў пераносным значэнні.

У каробцы спяць алоўкі —
каляровыя галоўкі.
Іх буджу я на зары:
— Прачынайцесь, сябры!

Нас чакае спраў бясконца...
Сем алоўкаў — сем братоў,
маляваць усё на свеце
кожны з вас заўжды гатоў!

П. Макаль.

Са словамі, ужытымі ў пераносным значэнні, складзіце словазлучэнні, у якіх яны будуць ужывацца ў прымым значэнні.

- Знайдзіце слова з арфаграмамі-зычнымі, растлумачце іх правапіс.

184. Са слоў, што ў дужках, выберыце тыя, у спалучэнні з якімі прыметнікі будуць ужывацца ў пераносным значэнні.

Гарачы (*чай, характар*), калючы (*вожык, погляд*), балючая (*размова, рана*), светлыя (*валасы, успаміны*), сонечная (*усмешка, раніца*), жалезная (*рыдлёўка, воля*), чэрсты (хлеб, чалавек).

- Запішыце словазлучэнні, абазначце ў іх галоўнае слова.
- З двума словазлучэннямі на выбар складзіце і запішыце сказы.

185. Разгледзьце малюнак. Складзіце сказы, у якіх пра *дзень, сонца, вясёлку, дождж, кветкі, дрэва і лісточкі на дрэве* гаварылася б як пра адушаўленыя прадметы. Размясціце сказы так, каб у вас атрымаўся тэкст. Дайце яму загаловак. Падкрэсліце слова, ужытыя ў пераносным значэнні.

186. Паўтарыце правілы правапісу галосных *e, ё, я*. Выканайце інтэрактыўнае заданне.

§ 25. Сінонімы

187. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Падумайце, аднолькавая ці розныя па сэнсе выдзеленыя слова.

Мы сустрэлі маму яшчэ на парозе. Тут жа ўзялі ў яе з рук цяжкую сумку, дапамаглі распрануцца і ўрачыста павялі ў пакой. Там на самым відным месцы, як на **выстаўцы**, віселі нашы малюнкі — Наташын голуб і мой зімовы лес.

— Ого! — здзіўлена сказала мама і спынілася ля нашай **выставы**. — Ого! — паўтарыла яна. — Дык я трапіла на **вернісаж**!

Мы ніколі не чулі гэтага слова — вернісаж. І не ведалі, што яно азначае.

— Віншуем цябে са святам, мамачка! — няўпэўнена прамовілі мы.

— Дзякуй, дзякуй, мае залатыя мастакі! І калі ў нас сёння вернісаж, то на вернісажы звычайна мастакам гавораць цёп-лыя, шчырыя слова, хваляць іх, захапляюцца іх талентам. Вось і я... — мама пацалавала нас па чарзе, дастала са сваёй сумкі дзве каробкі цукерак і дала іх нам.

Вось што, аказваецца, азначала тое дзіўнае слова — вернісаж. Нам з сястрой яно спадабалася (*Паводле А. Васілевіч*).

 Ці правільна зразумелі дзеці значэнне слова *вернісаж*? Растлумачце яго лексічнае значэнне.

Выпішыце з тэксту дзеясловы маўлення (*сказала...*). Што падобнага і рознага заўважылі вы ў сэнсе слоў?

малені

 Словы, якія называюць адзін і той жа прадмет, з'яву, дзеянне ці прымету, адносяцца да адной часціны мовы, але па-рознаму вымаўляюцца і пішуцца, называюцца **сінонімамі**: *гаворка, гутарка, размова*.

Сінонімы паміж сабой адрозніваюцца адценнямі значэнняў: *голосна, гучна, аглушальна; ісці, ступаць, кро-чыць, маршыраваць, плесціся*.

188. Прачытайте тэкст. Замяніце выдзеленыя слова сінонімамі. Приспіванні дапішыце канчаткі прыметнікаў.

У трамвай праз пярэдн.. дзвёры^Ф па прыступках **падымаўся** старэнък.. дзядок. Хлопчык убачыў, як цяжка **падымацца** стар.. чалавеку з нізк.. прыступкі. Ён **падняўся** з месца, падаў сів.. дзядулю руку і тут жа прапанаваў сесці. Дзядуля падзякаваў клапатлів.. хлопчыку, сеў і прыхінуў яго да сябе (*Паводле А. Пальчэўскага*).

- У апошнім сказе падкрэсліце галоўныя і даданыя члены сказа.

189. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак.

Ці думалі вы, што звычайна людзі пра чалавека рэдка гавораць: прыгожы? Гавораць: харошы. Харошы — значыць добры, шчыры, душэўны, сардэчны, чулы, уважлівы, спагадлівы, праўдзівы, цікавы. Такі чалавек неабходны ўсім, з кім ён жыве, сябруе, вучыцца, працуе.

Такіх людзей скроль любяць, паважаюць і шануюць. Нездарма кажуць: добрая душа. Гэтая простыя слова вельмі многа значаць! Харошы, добры, праўдзівы — ён усім відзён, бо і на абліччы відаць уся яго прыгажосць. Вось самае дарагое багацце і шчасце чалавека (*Паводле В. Віткі*).

Вызначце агульнае значэнне, якое аб'ядноўвае прыметнікі, ужытыя ў тэксле. Запішыце гэтая прыметнікі-сіонімы.

Знайдзіце ў тэксле рад дзеясловаваў-сіонімаў.

 Растлумачце значэнне выразу *добрая душа*. Ці ёсьць сярод вашых блізкіх і знаёмых чалавек, пра якога можна сказаць *добрая душа*? Раскажыце пра яго, выкарыстоўваючы сіонімы.

 Сіонімы даюць магчымасць пазбягаць паўтораў слоў і служаць сродкам сувязі сказаў у тэксле.

Сінанімічнымі могуць быць не толькі слова, але і ўстойлівія спалучэнні слоў: *блізка* — *рукой падаць, за два крокі*.

190. Прачытайце тэкст. Знайдзіце ў ім слова, якія маюць аднолькавы сэнс, але адрозніваюцца адценнямі значэнняў. Пабудуйце сінанімічны рад: запішыце сіонімы ў той паслядоўнасці, у якой узмацняецца ступень прыметы.

Слова пра мужнасць

Прырода надзяліла чалавека ўнікальным дарам — рашучасцю аддаваць сябе высокай мэце. Гэты дар мы называем мужнасцю. Без яе само жыццё было б іншым. Смеласць жыла ў людскім

імкненні скарыць агонь, ваду і маланку. Адвага адкрывала мацерыкі, абжывала пустыні, праз ільды, сцюжу праклада Паўночны шлях. Гераізм прыводзіў чалавека і чалавецтва да перамог у вайне і міры — у працы, барацьбе, навуцы (*Паводле У. Карпава*).

- Знайдзіце ў тэксле слова, якое мае значэнне ‘гатоўнасць прыняць і ажыццяўіць сваё рапшэнне’. Зрабіце яго фанетычны разбор.

191. Якія з сіонімаў-прыметнікаў могуць дапасоўвацца да прыведзеных назоўнікаў? Складзіце і запішыце ўсе магчымыя словазлучэнні.

Мокр.., вільготн.. (*зямля, паветра*), легкадумны, б..стурботны (*дзень, чалавек*), г..ройскі, храбры (*чалавек, учынак*), в..домы, знакаміты (*твор, чалавек*), дарагі, шаноўны (*госць, падарунак*).

- Якім правілам падпарадкоўваецца правапіс *e*, *я* ў словах з прашучанымі літарамі?

З двума словазлучэннямі (на выбар) запішыце складаны сказ са злучнікам *a*.

192. Прачытайце верш. Выпішыце з яго выдзеленыя дзеясловы і падбярыце да іх сіонімы.

І вядуць, вядуць сцяжынкі
нас па цераме лясным.
То **гамонім** з арабінкай,
то з асінкаю **шумім**,
то **цікуем** за вавёркай,
то ля дзятла пастайм.

Н. Галіноўская.

Д л я д а в е д к і: *падглядаць, балбатаць, шалясцець, сачыць, шапацець, размаўляць, балабоніць, гаварыць, назіраць.*

У якіх дзеясловах выражаеца дадатковае сэнсавае адценне?

Якую б памету вы паставілі да слоў з утвораных сінанімічных радоў — *нейтральнае* (ужываеца ва ўсіх стылях маўлення), *кніжнае* (ужываеца ў навуковых, публіцыстычных тэкстах, афіцыйных дакументах), *размоўнае* (ужываеца толькі ў гутарковым стылі)? Складзіце сказы з двума сінанімамі, каб адно слова адносілася да нейтральнай лексікі, а другое — да размоўнай.

193. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Правапіс галосных (падагульненне)».

§ 26. Антонімы

194. Якія з прыведзеных слоў з'яўляюцца антонімамі? Якое слова лішняе ў кожным радзе? Запішыце антанімічныя пары.

1. Блізкі, далёкі, добры.
2. Радасць, сум, адзінота.
3. Выліць, наліць, даліць.
4. Адважны, баязлівы, страшны.
5. Актыўнасць, бадзёрасць, пасіўнасць.
6. Горача, светла, холадна.

- Знайдзіце слова, у якіх свісцячыя зычныя перад мяккімі зычнымі вымаўляюцца мякка.

Антонімы — слова адной і той жа часціны мовы з супрацьлеглым значэннем: *радасць — сум, чысты — брудны*.

Словы-антонімы характарызуюць прадметы, прыметы, з'явы, дзеянні па якой-небудзь адной іх асаблівасці, але з супрацьлеглых бакоў. Таму антанімічныя пары ўтвараюць слова адной часціны мовы.

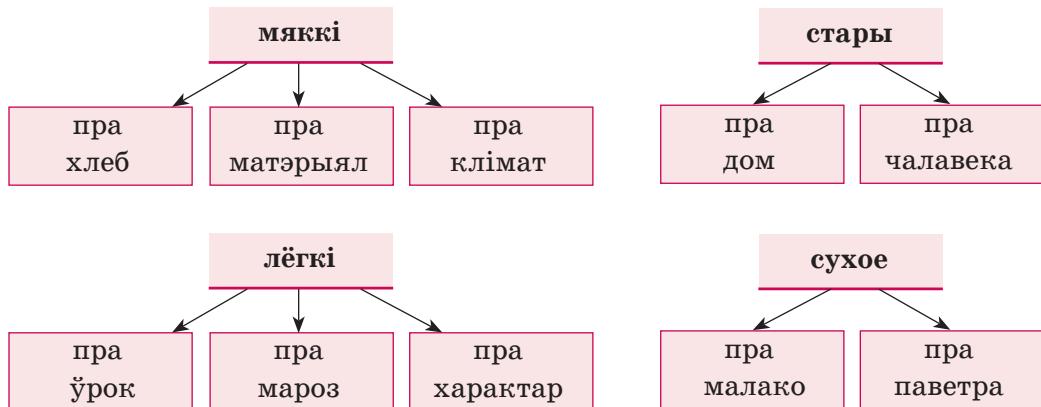
195. Спішыце прыказкі і прымаўкі. Падкрэсліце ў іх антонімы.

1. Свая хатка — родная матка, а чужая — мачаха.
2. Згоду дом збудуеш, а нязгодаю — гатовае разбурыш.
3. Лёгка

пасварыцца, цяжка памірыцца. 4. Ліха перамелецца, дабро наступіць. 5. Новых сяброў набывай, а старых не забывай. 6. Сыты галоднага не разумее. 7. Калі ёсць пачатак, то будзе і канчатаць.

 У якім значэнні ўжыта слова *канчатаць* у апошняй прыказцы? Якое значэнне гэтага слова вы ведаеце?

196. Падбярыце да слоў антонімы ў адпаведнасці са значэннем.

Запішыце словазлучэнні з антонімамі паводле адной са схем (на выбар).

197. Разгледзьце малюнак. Якая пара года на ім адлюстравана?

Па малюнку складзіце сказы, выкарыстоўваючы антонімы.

Д л я д а в е д к і: *холад* — *цяпло*, *вечар* — *раніца*, *сонечны* — *пахмурны*, *старэйшы* — *малодшы*, *адлятаць* — *прылятаць*, *маўчаць* — *спяваць*.

Як выкарыстанне слоў з супрацьлеглым значэннем дапамагае перадаць думкі?

- Да якіх часцін мовы адносяцца прыведзеныя пары слоў?

198. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак.

нізавошта

Ні пра кога з лясных жыхароў не складзена столькі казак, як пра лісіцу-сястрыцу. Успомніце, як рыжая параіла галоднаму ваўку налавіць рыбкі хвастом. Не кажучы ўжо пра птушак і зайцоў.

Любіць ліса наведацца ў вёску ў госці да курэй, гусей і качак.^{сн} Схопіць пеўня і нізавошта не а..пусціць — толькі хвост мільгне. Зімою лісу можна (*y/ў*)бачыць на заснежаным полі ці лузе. І паводзіць яна сябе нібы акрабатка: то замрэ на месцы, то раптам па..скочыць угору. Праз імгненне зар..ецца (*y/ў*) снег, а адкапаецца толькі тады, як мыш (*y/ў*)палюе. Паляўнічыя кажуць: ліса мышкуе, што значыць — ловіць мышэй (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

Спішице другі абзац тэксту, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы пра-пушчаныя літары. Падкрэсліце дзеясловы-антонімы. З якой мэтай яны ўжываюцца пры апісанні лісы? Якія якасці лісы раскрываюцца праз стварэнне кантрасту? Раскажыце пра ролю антонімаў у тэксце.

Ці можна падабраць антонімы да назваў звяроў, птушак? Чаму?

 Успомніце казкі пра лісу. Сцісла перакажыце адну з іх. З дапамогай прыметнікаў-антонімаў ахарактарызуцьце герояў казкі.

199. Спішыце верш. Падкрэсліце антонімы, якія ўжыў аўтар верша.

Сяброўства бывае рознае —
і цёплае, і марознае,
і вечное, і да пары,
бо розныя нашы сябры.

P. Тармола.

У якім значэнні — прымым ці пераносным — ужыты ў вершы прыметнікі *цёплы*, *марозны*, *вечны*? Падбярыце антонімы да гэтых мнагазначных слоў у розных значэннях. Дакажыце, што мнагазначныя слова не ва ўсіх значэннях могуць мець антонімы.

§ 27. Амонімы (азнаймленне)

200. Прачытайте верш. Якое з выдзеленых слоў з'яўляецца мнагазначным?

Ірка ў студню* зазірнула.
Зорка ў студні патанула.
Журавель дастаў вядзерца —
зорка ў воблаках смяеца.

У. Мазго.

Які малюнак раскрывае значэнне выдзеленага слова *журавель*?

Прачытайте слоўнікавыя артыкулы да выдзеленых слоў.

Паразважайце, чым падобныя паміж сабой прадметы і з'явы, якія абазначае мнагазначнае слова *зорка*.

Зорка — 1. Нябеснае цела, якое можна бачыць, у форме зязючай крапкі. 2. *перан.* Пра дзеяча мастацтва, навукі. 3. Фігура з трохвугольнымі выступамі па акружнасці.

Ці ёсьць агульнае ў лексічных значэннях слова *журавель*?

Журавель¹ — вялікая балотная птушка з доўгімі нагамі і доўгай шыяй.

Журавель² — прыстасаванне пры калодзежы, якое служыць для даставання вады.

Амонімы — слова адной і той жа часціны мовы, аднолькавыя па гучанні і напісанні, але розныя па значэнні.

Лексічныя значэнні слоў-амонімаў не маюць нічога агульнага паміж сабой. Таму ў тлумачальным слоўніку амонімы падаюцца як розныя слова з асобнымі слоўніка-вымі артыкуламі.

Бор¹ — хімічны элемент, які ўваходзіць у састаў многіх мінералаў.

Бор² — стары сасновы лес.

Бор³ — свердзел, які выкарыстоўваецца ў зубалічэбнай справе.

201. Прачытайте верш-скорагаворку. Якое слова ў ім мае амонім? Растворите лексічныя значэнні аманімічных слоў. Якой часцінай мовы яны з'яўляюцца?

Сёння досвіткам Аўсей
Знайшоў аўсянку ў аўсе.
Быў авёс расяны зранку —
У расе ўся аўсянка.

K. Камейша.

Знайдзіце ў тэксле слова, што мае лексічнае значэнне ‘пара́’, калі яшчэ толькі пачынае світаць’.

Вывучыце скорагаворку на памяць. Паспаборнічайце з сябрамі на хуткасць і правільнасць чытання.

202. Дапоўніце сказы так, каб стала зразумела, пра што ідзе гаворка. Запішыце.

1. Кран не працуе. 2. Я забыўся, дзе той гасцінец. 3. Дзеці ўбачылі норку. 4. Любуюся берасцянкай.

203. Прачытайце табліцу. Дапоўніце яе прыкладамі з практыкавання 202.

Прыметы амонімаў	Прыклады	
Не маюць нічога агульнага ў лексічным значэнні	<i>ласка¹ — пяшчотныя, цёплыя адносіны</i>	<i>ласка² — невялікая драпежная жывёліна</i>
Маюць розныя роднасныя слова	<i>ласкавы, лашчыць</i>	<i>ласачка</i>
Спалучаюцца з рознымі словамі	<i>мацярынская ласка</i>	<i>ждавая ласка</i>
Маюць розныя сіонімы, антонімы	<i>пяшчота грубасць</i>	—

Чаму да некаторых слоў-амонімаў нельга падабраць сіонімы і антонімы?

204. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып.

Крылаты рыбак

Чайка* — усім **вядомы*** рыбак. Але не кожны задумваецца, чаму яна заўсёды мае ўлоў.

Паназіраем за чайкай. Вось чайка пакалыхваецца на хвальях, быццам белы **паплавок***. Нібы не рыбачыць, а задумалася пра нешта. Раптам узлёт — і чайка бясшумна падае ў ваду. Глядзіш, у дзюбе бліскучая, як лядзяш^Ф, рыбка. Задумлівая чайка не дрэмле на вадзе. Яна рашае, на якую вышыню ўзляцесь, каб потым нырнуць у ваду. Умела рыбачыць чайка! Чайка не толькі зоркая, але і разумная птушка. Таму яна заўсёды з уловам (*Паводле В. Каструchyна*).

Вызначце лексічныя значэнні выдзеленых слоў. Складзіце з амонімамі сказы.

- Знайдзіце ў тэксле аднакаранёвыя слова да слоў *рыба*, *лавіць*.
Дапоўніце рады аднакаранёвых слоў уласнымі прыкладамі.

 Выпішыце з тэкслу дзеясловы, якія дапамагаюць уявіць, як рыбачыць чайка. Выкарыстоўваючы іх, складзіце выказванне «Незвычайны рыбак».

205. Адгадайце загадкі М. Пазнякова і растлумачце, чаму адгадкі з'яўляюцца амонімамі.

I. Адзін паспей на поўдні,
Барвовым сокам поўны.
Набіта ў ім бітком
За сотню больш браткоў.	Другі наш добры госьць
Падорыць прыгажосць.
Кулоны і пярсцёнкі
Аздобіць густам тонкім.
II. Ён прыйшоў уночы,
Нам заплюшчыў вочы.
І на крылах нас панёс
У краіну ўсіх дзівос.	На палянцы лясной
Паказаў мне ўлетку
І назваў сабой
Прыгажуню кветку.

 У першым чатырохрадкоўі выдзелены слова, якія маюць амонімы. Складзіце загадкі з гэтых словамі.

206. Спішыце верш. Падкрэсліце амонімы. Растлумачце лексічныя значэнні аманімічных слоў.

Пара коней цягне воз,
Гэта ўсё ж не паравоз.
Паравоз бяжыць, гудзе,
Сто вазоў адзін вязе.
А ў катле клякоча пара.
Паравоз каню — не пара.

I. Муравейка.

У другім сказе падкрэсліце граматычную аснову.

207. Паўтарыце правілы вымаўлення звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных. Выканайце інтэрактыўнае заданне.

§ 28. Агульнаўжывальныя слова і слова абмежаванага ўжытку

208. Прачытайце тэкст.

Даведаўшыся, што Ангелінка захварэла, прыехаў дзед Юзік яе праведаць. Узрадаваўся, калі ўбачыў малую вясёлай, жвавай, шчабятылівой. Сядзіць, толькі паспявае на яе пытанні адказваць.

— Дзядулечка, а чаму баба Уладзя не прыехала? — раптам запыталася Ангелінка.

— Бабулі цяжка хадзіць, ногі баліць, а на вуліцы снег ест, многа снегу, — адказаў дзед Юзік на сваёй вясковай гаворцы.

Не магла здагадацца Ангелінка, што «ест» — гэта «ёсць», перапытала:

— Бабуля есць снег? Скажы ёй, што снег есці нельга. Калі бабуля будзе есці снег, то хутка захварэе (*З часопіса «Вясёлка»*).

Ці здагадаліся вы, чаму захварэла Ангелінка?

Хто ўдзельнікі гутаркі? Якімі рысамі хараکтарызуецца іх маўленне? Якія слова пацвярджаюць гэта?

Знайдзіце слова, якое не ўжываецца ў беларускай літаратурнай мове.

! Лексіка беларускай мовы паводле ўжывання падзяляецца на слова агульнаўжывальныя і слова абмежаванага ўжытку.

Агульнаўжывальныя слова — аснова лексікі беларускай мовы. Іх ужываюць і разумеюць усе носьбіты беларускай мовы: *дарога, вясёлы, ісці, пляц* і інш.

Слова абмежаванага ўжытку выкарыстоўваюцца жыхарамі пэўнай мясцовасці, людзьмі пэўнай професіі.

209. Прачытайце тэкст. Выпішыце з яго 10 агульнаўжывальных слоў.

У Беларусі жывуць два віды зайцоў — бяляк і русак. Бяляк атрымаў сваю назvu ад белага футра, якое апранае зімой. Русак увесь год у шэранькім ходзіць. Жывуць яны па-рознаму. Палі, пералескі, узлескі — уладанні русака, а бяляк — жыхар глухіх лясоў.

У сакавіку ў зайца-русака з'яўляюцца зайчаняты. Накарміўшы дзіцянят малачком, зайчыха-маці ўцякае, пакідае іх адных. Чаму не застаецца пры зайчанятах? Справа ў tym, што сляды нованараджаных зайчанят не маюць паxу. Лісіца ці іншы драпежнік пройдзе і не зауважыць іх. А калі б зайчыха-маці была побач, то гэта навяло б на іх згубу. Вось і выходзіць, што зайчыха не такая і дрэнная маці (*Паводле А. Курскага*).

- Знайдзіце ў тэксле роднасныя слова да слова *заяц*.

Як вы думаеце, ці можна назваць зайчыху клапатлівой маці? Вусна перакажыце тэкст, уключыце ў пераказ свае разважанні.

Дыялекцныя слова — гэта слова, якія ўжываюцца на абмежаванай тэрыторыі і выкарыстоўваюцца ў мясцовых гаворках: *забіжáць* (крыўдзіць), *шұма* (смецце), *нягéглы* (няздольны), *лацвéй* (лепш).

210. Прачытайце народныя прыкметы. Знайдзіце адпаведнікі дыялекцным словам. Раствумачце, чым адрозніваюцца агульнаўжывальныя і дыялекцныя назвы.

1. Снег наліпае на дрэвы — чакай адлéгі.
2. Мала зорак на небе — на непагóдзь.
3. У студзені мяцéль — у ліпені будзе заліўéнь.
4. Студзень пагодны — год будзе плóдны.
5. Сена

моцна пахне — ноччу дождж ахне. 6. Ясны веташоў — на сцюжу. 7. Зімою частая бразгота — жыта не ўродзіць.

Спішыце, замяняючы дыялектныя слова агульнаўжывальнымі.

Для дадкі: *непагадзь, адліга, мяцеліца, заліўны (моцны) дождж, месяц, мокры снег, нечакана пачаца (пра дождж), ураджайны.*

Якія народныя прыкметы вы ведаеце?

- Знайдзіце ў сказах беларускія назвы месяцаў. Чаму яны так названыя?

211. Прачытайце ліст, які даслаў хлопчык у рэдакцыю часопіса. Да якога стылю адносіцца тэкст? Што вы параіце хлопчыку?

З малых гадоў я зацікавіўся кам..нямі і каменьчыкамі. Дома ў маёй калекціі ёсць кам..нь — бохан хлеба, кам..нь — чортаў палец, кам..нь-капыт, розныя каменьчыкі-сэрцайкі. Не так даўно мы з брацікам Максімам знайшлі кам..нь, які нагадвае **ступак** нейкага в..лікана. Знайшлі мы яго на пл..цоўцы каля новай біблі..тэکі, недалёка ад музея валуноў. І ўявілі: жыў недзе каменны в..лікан. Дачуўся ён, што будуюць новую біблі..тэку, і пабег паглядзець на яе. Бег, бег, спатыкнуўся і згубіў свой ступак. Але так сп..шаўся, што не прымеціў гэтага і пабег далей.

Цяпер мы думаем, што з гэтым ступаком рабіць: у музей аддаць ці дома пакінуць (*З часопіса «Лесавік»*).

Як вы разумееце значэнне выдзеленага слова? Якім спосабам можна яго растлумачыць? Да якога разраду лексікі паводле ўжывання адносіцца слова **ступак**?

Выпішыце слова з прапушчанымі літарамі, растлумачце іх правапіс. Да якога разраду лексікі паводле ўжывання яны адносяцца?

Знайдзіце ў тэксце слова, што мае значэнне ‘вялікі камень — абломак горнай пароды’. Складзіце з гэтым словам сказ.

212. Прачытайце верш. Выпішыце з яго два сказы: пытанне, якое задае аўтар, і адказ на яго.

Галоўныя слова

Я слоўнік гартаю,
Прачытваю зноў —
Якіх там, якіх там
Няма толькі слоў!
Чытаю і думаю,
Хмурачы бровы:
Якія з іх будуць
Галоўныя слова?
Якія? Гадаю,
А думкі — што вір*.
А слова галоўныя —
МАМА і МІР.

M. Дукса.

Вывучыце верш на памяць.

спартсмен

213. Прачытайце тэкст. Знайдзіце назвы прадстаўнікоў розных професій і заняткаў. Выпішыце з тэксту гэтыя назоўнікі, паставіўшы іх у форму назоўнага склону адзіночнага ліку.

Па тым, як апрануты чалавек, мы пазнаём салдата, матроса, міліцыянера, шахцёра, лесніка, пажарнага, доктара, прадаўца, спартсмена і іншых людзей самых розных професій.

І цябে пазнаюць, калі ты ідзеши у школу і са школы. Па чым пазнаюць? Па знешнім выглядзе, па рэчах, якія ты нясеши. Ты павінен быць акуратным у абыходжанні з адзеннем, абуткам, сачыць, каб яны заўсёды былі чыстыя, шанаваць рэчы, за якія ты адказваеш (*Паводле В. Віткі*).

Ці ведаеце вы спецыяльныя слова, што выкарыстоўваюцца людзьмі якой-небудзь з пералічаных професій?

Акрамя дыялектных слоў, да слоў абмежаванага ўжытку адносяцца прафесійныя слова і тэрміны.

Прафесійныя слова — гэта слова, якія выкарыстоўваюцца людзьмі пэўнай прафесіі ці спецыяльнасці: *прóпаліс, дымáр, пчальнíк* (мова пчаляроў).

Тэрміны — гэта слова, якія абазначаюць навуковыя і тэхнічныя паняцці: *áтам, сúфікс, трохвугольníк, эквáтар, бáйка* і інш.

214. Прачытайце тэкст. Выпішыце з тэксту слова, якія выкарыстоўвае ў сваім прафесійным маўленні Пецева мама.

Маміна работа

Пецева мама была тынкоўшчыцай. Яна тынковала^{*} дамы. Даўно хацелася Пецю паглядзець, як гэта робіцца, ды ўсё не ўдавалася.

Неяк раніцай выбег Пеця на балкон, глядзіць, а побач яшчэ адзін балкон з'явіўся. Ды не прости, а вісячы. Хочаш — падымеш яго, хочаш — апусціш. А ў люльцы^{*} стаіць мама са сваёй памочніцай. З вялізнага карыта дзяўчына брала шэрае цеста кельмай^{*} і накідвалася на сцяну дома. А Пецева мама разгладжвала яго роўна-раўнусенька. Шэрае цеста становілася цвёрдым і белым. Паступова дом апранаўся ў новую прыгожую вопратку.

Зразумеў Пеця, якая добрая ў мамы работа. Патрэбная (*Паводле Я. Пермяка*).

памóчнік

З дапамогай тлумачальнага слоўніка растлумачце лексічныя значэнні слоў *тынковаць, люлька, кельма*.

Што вы ведаеце аб прафесіях сваіх бацькоў? Падрыхтуйце паведамленне «Маміна работа» або «Татава работа», ужываючы прафесійныя слова.

215. Вызначце, у якой прафесії ці галіне науку ўжываюцца прыведзеныя прафесійныя слова і тэрміны.

Верш, эпітэт, байка, апавяданне, ідэя.

Ін'екцыя, эпідэмія, прафілактыка, кардыяграма.

Нотны стан, партытура, скрыпічны ключ, гама.

Пялёстак, чашалісцік, песцік, сцябло.

- Выпішыце слова з літарай **я** ў першым складзе перад націскам.

216. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён адносіцца? Якія слова з тэксту пацвярджаюць ваш адказ? Выпішыце з тэксту тэрміны.

Маланка — гіганцкі электрычны разрад у атмасферы. Ён звычайна праяўляеца яркай успышкай святла, што суправаджаеца громам. Звычайна маланка ўтрымлівае некалькі паўторных разрадаў, іх лік можа даходзіць да некалькіх дзясяткаў. Асобы харектар маюць плоская і шаравая маланкі. Яны могуць суправаджацца моцнымі разбурэннямі, быць прычынай гібелі людзей (*Геаграфічны энцыклапедычны слоўнік*).

- Знайдзіце ў тэксле слова з падоўжанымі зычнымі.

217. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак, выкарыстоўваючы слова з тэксту. Вызначце яго стыль. Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

У згодзе жылі калісьці Маланка і Гром. Любіла Маланка, калі хмары (*y/y*)крывалі неба і ч..рным рабілася (*y/y*)сё навокал. Гром гл..дзеў на Маланку і радаваўся. Ды неяк гарачая Маланка запаліла дрэва. Гром разгневаўся на Маланку, пачаў сварыцца на яе.^{сн} Але Маланка не паслухалася, пачала іншыя дрэвы і будынкі паліць, людзей крыўдзіць.

З той пары толькі блісне Маланка, Гром ужо злуеца, сварыцца на яе. Маланка яшчэ больш разыходзіцца — Гром

голос павышае. Перастане яна сваволіць, тады і Гром сціхае. А новая навальніца пачынаецца — усё паўтараецца. Кароткая памяць у ліхой Маланкі! (*Паводле Ю. Ярмыша*).

Выпішыце з тэксту спалучэнні слоў, у якіх дзеясловы ўжыты ў пераносным значэнні.

Чым падобныя і чым адрозніваюцца тэксты практыкаванняў 216 і 217? Які тэкст вызначаецца дакладнасцю і сцісласцю апісання, а які — малаяўнічасцю ў перадачы падзей? Якая лексіка дапамагае раскрыццю задумы аўтараў? Перакажыце адзін з тэкстаў, захоўваючы лексічныя асаблівасці стылю.

218. Прачытайце верш. Пра якую прафесію гаворыцца ў ім? Выпішыце прафесійныя словаў сталяроў.

Сталяры

Мы са Слаўкам — сталяры:
робім лаўку на двары.
Жоўтыя апілкі
сыплюцца з-пад пілкі.
Стружкі з-пад рубанкаў —
вязкай абаранкаў.
Мы для лаўкі дошкі
падгаблюем трошкі.
Вось гатова спінка,
вось гатовы ножкі...
Мы да стомы працавалі,
але лаўку змайстравалі!

A. Вольски.

• Выпішыце з тэксту клічны сказ. Падкрэсліце ў ім галоўныя і даныя члены сказа.

219. Паўтарыце правілы правапісу раздзяляльнага мяккага знака і апострафа. Выканайце тэставыя заданні.

§ 29. Устарэлія словаў

220. Прачытайце верш. Якія словаў, ужытыя аўтарам, не выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай мове? З якой мэтай яны выкарыстаны аўтарам?

У Рагвалода меч харалужны,
сыны — два воі, ён з імі разам
вадзіў дружыну, і вояў мужных
міналі стрэлы, дзіды не бралі.

T. Бондар.

Для даведкі: *вой — воін, дружына — узброены атрад пры князю ў старажытнай Русі, харалужны — сталёвы, дзіда — піка.*

Лексіка беларускай мовы пастаянна змяняецца, што звязана з развіццём грамадства. Адны словаў знікаюць, іншыя — з'яўляюцца. Ёсць словаў, якія мяняюць сваё значэнне.

Устарэлія словаў — гэта словаў, якія выйшлі з актыўнага ўжытку і ў наш час становяцца малавядомымі: *аршын* (мера даўжыні), *лапci* (плецены абутак), *сярмяга* (верхніе адзенне), *лемантáр* (буквар). Устарэлая лексіка адлюстроўвае мінулае нашага народа, таму сустракаецца ў навуковай і мастацкай літаратуре для апісання гісторычных падзеяў.

221. Прачытайце верш. Якія адпаведнікі маюць у сучаснай беларускай мове выдзеленыя ўстарэлія словаў?

Хутка сонца засвеціць^Ф ясней,
Хутка тра́вень прыйдзе на паляны
І зашэпчуць лісты аб вясне,
Маладой, зялёной, буя́най.

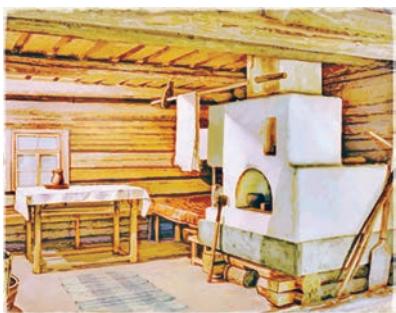
A. Куляшоў.

Для даведкі: *травень — май; буяны — пышны, квітнеючы.*

222. Прачытайце тэкст. Да якога тыпу ён адносіцца? Якая ўстарэлая лексіка выкарыстоўваецца для апісання сялянскай хаты?

Беларуская хата

Хата — традыцыйны тып жылля сельскіх жыхароў. У Беларусі хаты будавалі з хвоі і елкі. Крылі хаты саломай, чаротам, драніцай, гонтамі.

Інтэр'ер хаты традыцыйна строгі. Кут каля дзвініцы займала печ, кут насупраць печы называўся покуццю. Там стаялі стол, услоны. Уздоўж глухой сцены рабіліся палаці, палок, на якіх спалі. Каля сцены з воннамі — шурокія лавы (*Паводле Беларускай энцыклапедыі*).

Спішыце частку тэксту, у якой апісваецца інтэр'ер хаты. Устаўце прапушчаныя літары. Падкрэсліце ўстарэлыя слова.

інтэр'ер

223. Прачытайце тэкст. Як вы разумееце, у чым каштоўнасць «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы»?

«Гістарычны слоўнік беларускай мовы» — першы і адзіны даведнік, які адлюстроўвае лексічнае багацце беларускай мовы XIV—XVIII стагоддзяў. Праца беларускіх навукоўцаў над укладаннем слоўніка працягвалася 35 гадоў. Ён складаецца з 37 тамоў. У слоўніку больш за 75 тысяч старажытных беларускіх і запазычаных слоў, зафіксаваных у даговорах і граматах, статутах і летапісах, воінскіх аповесцях і рыцарскіх раманах. Старабеларуская лексіка характарызуе чалавека ў розных адносінах, выяўляе асаблівасці яго паўсядзённага жыцця.

«Гістарычны слоўнік беларускай мовы» — надзеіная крыніца звестак пра мінулае Беларусі. Ён утрымлівае каштоўную

інфармацыю пра жыццё беларускага народа, яго матэрыяльную і духоўную культуру на працягу 500 гадоў (*Паводле А. Дзядовай*).

Знайдзіце ў тэксле слова, што мае лексічнае значэнне ‘напісанне навуковай працы праз падбор і аб’яднанне якіх-небудзь матэрыялаў’.

224. Падбярыце да ўстарэлых слоў *сеча, чало, пілігрым, кляса, краса* сінонімы, якія ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове.

Для дадекі: *лоб, бой, вандроўнік, клас, прыгажосць*.

- Зрабіце фанетычны разбор слова *пригажосць*.

§ 30. Неалагізмы

225. Разгледзіце малюнкі. Запішыце слова — назвы транспартных сродкаў. Паразважайце, у сувязі з чым узнякаюць новыя слова.

Для дадекі: *конка, карэта, скутар, квадрацыкл*.

226. З прапанаваных частак «пабудуйце» новае слова. Запішыце яго.

neos (ад грэч.) — новы

logos (ад грэч.) — слова

-ізм-

Неалагізмы — гэта слова, якія ўзніклі ў мове як назвы новых прадметаў ці з'яў і маюць адценне навізны: *спонсар, дызайнер, брэнд, блогер, сайт*.

Неалагізмы ўзніклі ў выніку змен у жыцці грамадства, развіцця науки і тэхнікі.

227. Якія слова мы ўжывам, калі гаворым:

- 1) пра тонкія хрумсткія шматкі бульбы, смажаныя ў алеі;
- 2) пра запечанае тонкае цеста з кавалачкамі каўбасы, грыбоў ці агародніны;
- 3) пра смажаную гарачую катлету ў разрэзанай напалову круглай булцы;
- 4) пра персанальны камп'ютар у выглядзе кнігі, якая вертыкальна адкрываецца?

Д л я д а в е д к і: *піца, чыпсы, ноутбук, гамбургер.*

228. Знайдзіце ў кожным радку лішняе слова. Успомніце, як называюцца разрады лексікі, якія прадстаўляюць гэтыя слова.

- 1) Прынтар, інтэрнэт, патэфон, плээр;
- 2) рубанак, фуганак, долата, залівенъ;
- 3) акваланг, цунамі, бадміnton, андарак;
- 4) сказ, лексіка, словазлучэнне, арфаграма, горад.

інтэрнэт

229. Прачытайте тэкст. Сфармулюйце па-беларуску асноўную думку тэксту. Як вы разумееце значэнне выдзеленага ў тэксле слова?

Советы Астрономуса

На календарной странице уже весна, а за окном хмурое небо. Как же так? Эти хмурые деньки указывают на то, что мы должны взять себя в руки и быть радушными и трудолю-

бивыми, готовыми протянуть руку помощи своим **ближним**. Будьте прилежны в учёбе. Не давайте себе возможности стать ленивыми и невнимательными. Пусть в вашем сердце живёт надежда и уверенность в завтрашнем дне (*Из журнала «Незнайка»*).

Вусна перакладіце тэкст на беларускую мову. На аснове звестак з тэксту складзіце выказванне «Што нам раіць Астрономус», адрасаванае сваім сябрам.

Слоўнік

радушный — *ветлівы, сардэчны*

помощь — *дапамога*

прилежный — *старанны*

возможность — *магчымасць*

230. Спішыце тэкст. Знайдзіце і падкрэсліце неалагізмы, якія ўтварыла аўтар верша.

Ёсць касмадром, аэрадром,
і ёсць цікавы іпадром.
Мы ж пабудуем смехадром.
Яшчэ нам трэба жартадром.
Прыходзьце разам будаваць
і весяліцца, жартаваць.
Н. Галіноўская.

Растлумачце значэнні выдзеленых слоў. Што абазначае агульная частка слоў *-дром*? Як вы разумееце значэнні слоў *жартадром*, *смехадром*?

Прыдумайце жартаўлівыя неалагізмы з агульнай часткай *-дром*, якія будуць мець наступныя значэнні: 1) месца, дзе ўсім весела; 2) месца, дзе заўсёды свята.

§ 31. Запазычаныя слова ў беларускай мове

231. Параўнайце слова ў левым і правым слупках. Ці адрозніваюцца лексічныя значэнні слоў?

марка	брэнд
амбмеркаванне	дыскусія
краявід	пейзаж
гутарка	інтэрв’ю

Большую частку лексікі складаюць **спрадвечна беларускія слова**. Яны вызначаюць нацыянальную адметнасць і самабытнасць беларускай мовы: *дождж, вонратка, красавік, асілак*.

Запазычаныя слова — гэта слова, якія прыйшли ў беларускую мову з іншых моў: *ракета* (з нямецкай), *чукаты* (з польскай), *адукацыя* (з лацінскай), *паліто* (з французскай).

Многія запазычаныя слова маюць беларускія адпаведнікі: *мантаж* (фр.) — *зборка*, *рубрыка* (лац.) — *раздел*, *фальш* (польск.) — *падман*.

232. Прачытайце тэкст. Раствумачце паходжанне слова *клоўн*.

Клаўнада як цырковы жанр складаецца з цырковых сцэнак, выкананых клоўнамі. Слова *клоўн* у перакладзе з лацінскай мовы азначае ‘чалавек з народа’.

Далёкімі папярэднікамі клоўнаў з’яўляюцца скамарохі. Яны выконвалі гімнастычныя, акрабатычныя трукі, спявалі, іграли на розных інструментах. Ад вандроўных камедыянтаў гэта традыцыя перайшла на цырковы манеж. Клоўны цырка

сталі спалучаць музіцыраванне з камічнымі дзеяннямі. Клоў-наў падзяляюць на сола-артыстаў і тых, хто працуе ўдвох, утрох ці групай (*Паводле А. Радзікевіч*).

Спішыце другі абзац. Падкрэсліце запазычаныя слова.

Знайдзіце ў тэксле сінонімы да слова *клоўн*.

233. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак.

Беларус — гэта перш за ёсё заўзяты працаўнік. Спакон вякоў прывык ён жыць сваёй працай і спадзявацца толькі на сябе. Паўсядзённыя кlopаты рабілі яго руплівым гаспадаром. Жыццё вымушала беларуса быць надзвычай ашчадным*. Свае мары пра шчасце, дастатаク і багацце нашы таленавітыя продкі выказвалі ў казках, прыказках і прымаўках, якія яны ўмелі складаць.

Бывала, жыццё гнула беларуса. Але з усіх сіл ён стараўся пакінуць у спадчыну дзецям штосьці большае, чым атрымаў сам ад сваіх бацькоў. Беларусы былі людзьмі разважлівымі. Яны былі добрымі змагарамі, але войны прыносілі нашым продкам шмат шкоды і пакут (*З падручніка «Гісторыя Беларусі»*).

Выпішыце з тэксту спрадвечна беларускія слова — назоўнікі і прыметнікі, якія характарызуюць беларуса:

Беларус — працаўнік, ...

Беларус ашчадны, ...

Знайдзіце ў тэксле слова, што мае лексічнае значэнне ‘пашкоджанне, урон, страта’.

Падрыхтуйце паведамленне «Такія мы, беларусы», пашыраючы змест тэксту дадатковымі звесткамі з гісторыі Беларусі, беларускай літаратуры, і самастойна зрабіце заключэнне.

234. Запішыце вершаваныя радкі, уставіўшы патрэбныя запазычаныя слова.

Паміж красуючых садоў,
Як рой маленъкіх матылькоў,
... гнёзды дзеткам уюць,
... лёгкія жывуць.

K. Буйло.

Для даждекі: *калібры* (з іспанскай мовы) — вельмі маленькая птушка з прыгожым яркім апярэннем; *газель* (з французскай мовы) — невялікая горная жывёліна з пароды антылоп, лёгкая і імклівая.

- Раствумачце правапіс выдзеленых літар.

Запазычаныя слова маюць свае прыметы. Слова запазычанае, калі:

- у слове ёсьць літара *ф*: *фармат, фабрыка, форма*;
- у пачатку слова цвёрдыя *д, т*: *дэталь, тэма, тэрмін*;
- у корані слова ёсьць спалучэнне дзвюх літар *іё (ыё), ія(ыя), эа: чэмпіён, акіян, тэарэма*;
- у корані слова ёсьць спалучэнні *бю, пю, вю, ге, ке, хе, кю, шт, шп, хт: бюро, капюшон, гравюра, герой, кефір, хек, кювет, штаб, шпіль, вахта*;
- слова заканчваецца на *-ум, -ус, -ант, -ізм (-ызм), -ент (-энт), -ура: акварыум, вірус, дэсант, рэалізм, студэнт, партытура*;
- у слоўы ўваходзяць часткі *аква-, аўта-, інтэр-, -фон, бія-, геа-: аквапарк, аўтадром, мікрофон, геалогія*.

235. Запішыце запазычаныя слова паводле прыведзеных значэнняў. Падкрэсліце прыметы запазычаных слоў.

1) Урачыстае адкрыццё мастацкай выставы і адначасовае спатканне з аўтарам (фр.);

- 2) драматычны твор з вясёлым зместам (лац.);
- 3) агульнадаступны, зразумелы ўсім (лац.);
- 4) бліскучы поспех, урачыстасць з выпадку перамогі (лац.).

Для даведкі: *папулярны, трывумф, вернісаж, камедыя.*

Складзіце сказы з запісанымі словамі.

футбол

236. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак.

У вольны час мы любілі гуляць у футбол. Любілі — нават не тое слова. Лепш сказаць, мы самаахвярна, забыўшыся пра іншыя захапленні і ўцехі, ганялі мяч. Мы адчувалі велізарную радасць у гульні, забітых галах, у перамозе, а таксама моцнае гора ад прапушчаных галоў і прыкрых паражэнняў. Усё часцей і часцей мы абыгрывалі іншыя футбольныя каманды. Мы не толькі загартоўваліся, але і добра навучыліся гуляць у футбол (*Паводле Г. Далідовіча*).

Выпішыце з тэксту спартыўныя тэрміны.

Назавіце іншыя запазычаныя слова на спартыўную тэму.

- Знайдзіце ў тэксле слова, у якіх літара *c* абазначае мяккі гук [c'].

237. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі. Да якога стылю ён адносіцца?

Дзяўчынка іграла на (*раяль*). Яе пальчики шпарка бегалі па (*claveши*). Нот набралася многа-многа! Стала ім цесна. Яны звонкімі^л гарошынамі рассыпаліся па (*падлога*), пакачліліся на адчынены балкон, а з (*балкон*) — на тратуар. Па (*тратуар*) ішлі людзі. Яны лавілі ноты і з добрай (*усмешка*) неслі іх з сабой.

А ноты ўсё падалі і падалі... Іх было так многа, звонкіх, радасных, пявучых! І не маглі людзі іх сабраць. Тады

прыляцелі птушкі, падхапілі ўсе ноты да адзінай і паляцелі з імі па ўсёй (*зямля*). Так разнеслася песня пра мір! (A. Кобец-Філімонава).

Падкрэсліце запазычаныя слова і назавіце іх прыметы.

- Знайдзіце ў тэксле слова, ужытыя ў пераносным значэнні. Складзіце словазлучэнні, у якіх гэтыя слова ўжываліся б у прымым значэнні.

238. Прачытайце верш.

Піяністка

Просіць Маша несупынна,
каб купілі піяніна^Ф.

— Хочаш музыцы вучыцца,
піяністкай быць у нас?

— Не, на зэдліку круціцца, —
кажа Маша ў адказ.

C. Грахоўскі.

 Як вы думаеце, чаму большасць музычных назваў запазычана з італьянской мовы, марскіх — з галандской, прадметаў побыту — з польскай, спартыўных тэрмінаў — з англійскай?

Складзіце слоўнікавыя артыкулы наступных слоў з указаннем паходжання: *піяніна*, *піяністка*.

У з о р: *зэдлік* (польск.) — пераносная лавачка для сядзення.

- Раствумачце правапіс галосных у запазычаных словам.

239. Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Мелодия

В переводе с греческого языка слово «мелодия» означает ‘пение’, ‘песня’. Самая первая в мире была, наверное, колыбельная. С той поры люди сочинили много мелодий.

Мелодия создаётся по определённым законам. Их устанавливает музыкальный слух человека. Звуки в мелодии должны ладить между собой.

Мелодии песен и танцев нам всегда понятны. Но серьёзная музыка может показаться нам немелодичной. А знатоки слушают её с удовольствием. В чём тут дело? Если мы будем почаще встречаться с самой разной музыкой, наш слух станет гибким. Постепенно мы научимся её понимать (*По А. Клёпову*).

Слоўнік

создаваться — *стварацца*

определённые законы — *пэўныя (вызначаныя) законы*

знатоки — *знаўцы*

удовольствие — *задавальненне*

гибкий — *гнуткі*

Як вы разумееце выраз *мова музыки*?

Раскажыце, якую музыку любіце і слухаеце вы.

240. Паўтарыце правілы правапісу спалучэнняў галосных у за-
пазычаных словах. Выканайце тэставыя заданні.

§ 32. Паняцце пра фразеалагізмы.

Роля фразеалагізмаў у маўленні

241. Вусна адкажыце на пытанні, прывядзіце прыклады.

Якое значэнне слова называецца прымым?

Якое значэнне слова называецца пераносным?

На аснове чаго ўзнікаюць пераносныя значэнні слоў?

242. Разгледзьце малюнкі. Складзіце словазлучэнні па кожным з іх.

У якой сітуацыі маўлення ўжываецца выраз *ліць кракадзілавы слёзы?*

Калі ў маўленні будзе дарэчным выказванне *жывуць як кошка з сабакам?*

У якім выпадку можна ўжыць выраз *як кот наплакаў?*

243. Прачытайце верш.

Мама кажа: «Наш Пятрок
мае востры язычок».

«Дык чаму ж, — спытала Люба, —
не парэжа Пеця губы?»

А. Дзеружынскі.

Як вы разумееце выраз *востры язык* (*востры на язык*)? Якому слову паводле значэння адпавядае гэты выраз?

Для дведкі: *востры на язык* — пра чалавека, які валодае ўменнем ярка (смешна або з'едліва) выказаць сваю думку.

Фразеалагізм — гэта непадзельнае, устойлівае сполучэнне слоў, якое мае адзінае, цэласнае значэнне: *ламаць галаву* (доўга думаць), *непачаты край* (многа), *мазоліць вочы* (дакучані), *светлая галава* (разумны).

Фразеалагізмы з'яўляюцца адным членам сказа: Ён
зайсёды меў галаву на плячах.

Фразеалагізмы ажыўляюць маўленне, надаюць яму вобразнасць, выразнасць.

244. Прачытайце табліцу і падрыхтуйце паведамленне на тэму «Як адрозніць свабоднае словазлучэнне ад фразеалагізма». У якасці прыкладу выкарыстайце спалучэнне слоў *правая рука*.

Свабоднае словазлучэнне	Фразеалагізм
<i>Склаўшы рукі на грудзях, ён глядзеў удалеч.</i>	<i>Ён не можа сядзець склаўшы рукі.</i>
Кожнае слова ў словазлучэнні мае сваё значэнне: <i>склаўшы</i> — ‘размясціўшы перад сабой’; <i>рукі</i> — ‘верхнія канечнасці чалавека’.	Сэнс не вынікае са значэння асобных слоў. Усё спалучэнне мае адно значэнне: <i>склаўшы рукі</i> — ‘без справы’.
Магчыма замена слоў: <i>Перакрыжаваўшы рукі на грудзях, ён глядзеў удалеч.</i>	Немагчыма замена слоў.
Утвараецца ў працэсе маўлення.	Ужываецца ў маўленні як гатавая адзінка мовы.

245. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку.

Асцярожна: слова!

Колькі разоў на дзень людзі раздражнёна кідаюць: *настрою няма, усё з рук валіца, вочы мае цябе не бачылі б, ногі не трymаюць, галава кругам ідзе і інш.* У кожным з такіх выпадкаў закладзена праграма, якую наша падсвядомасць успрымае як загад да дзеяння. Такія фразы, як кроплі камень,

точаць нас знутры. Мы самі праграмуем свой дрэнны фізічны і псіхічны стан.

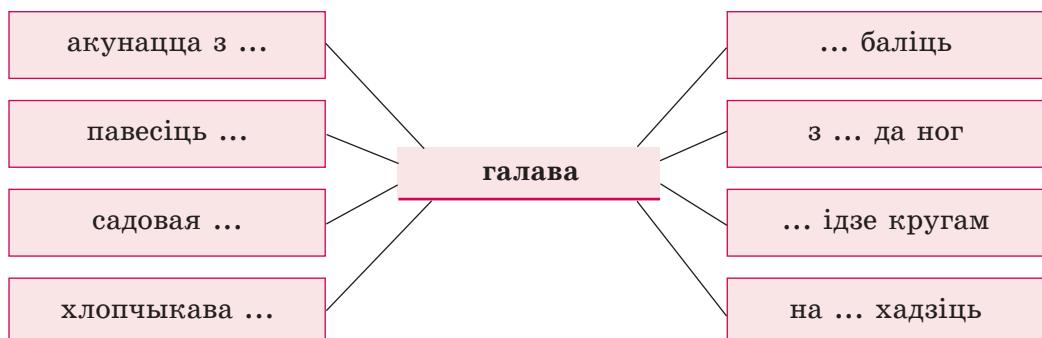
Дык ці не лепей думаць і гаварыць станоўчымі катэгорыямі? Яны ж таксама ўрэшце стануць яваю — здароўем, ураўнаважанасцю, добрым настроем, добразычлівасцю! (*Паводле А. Міхневіча*).

Знайдзіце ў тэксле фразеалагізмы. Раствумачце іх значэнне.

 Да чаго заклікае аўтар нас, чытаю? Паразважайце, чаму са словам трэба абыходзіцца асцярожна.

 246. Утварыце спалучэнні з прапанаванымі словамі. Вызначце, якія з іх з'яўляюцца фразеалагізмамі, а якія — свабоднымі слова-злучэннямі.

Назавіце спалучэнні слоў, якія могуць быць і свабоднымі слова-злучэннямі, і фразеалагізмамі.

З дўума фразеалагізмамі на выбор складзіце і запішыце сказы.

247. Прачытайте тэкст. Перакажыце звесткі пра паходжанне фразеалагізмаў.

За..д — часты п..рсанаж б..ларускіх народных казак пра жывёлу.^{сн} Даверлівы і крыху хлуслівы, задавака і гультай, а галоўнае — вельмі ба..злівы^л. Ён заўсёды выклікае сімпат..ю

і спачуванне. У беларускай мове выкарыстоўваюцца фраз..а-лагізмы *зайцаў хлеб, злавіць зайца*.

Зайцаў хлеб — хлеб незвычайны. Так называюць рэшткі ежы, прывезенай дадому з лесу, з поля, якую даюць з'есці дзецям. Згодна з народнымі ўяўленнямі, ад зайца разам з хлебам павінны перадацца дзецям жыццяздольнасць, спрыт, жвавасць. Гэты чароўны хлеб будзе дабратворна ўпłyваць на рост, развіццё і здароўе дзіцяці.

Фразеалагізм *злавіць зайца* мае значэнне ‘ўпасці’. Аднак злавіць такога спрытнага, жвавага звярка няпроста, практычна немагчыма. Таму і фразеалагізм ужываецца ў гаворцы звычайна тады, калі пáдае дзіця, спалохаўшыся ад нечаканасці (*Паводле У. Коваля*).

Спішице першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары, растлумачце іх правапіс.

У якіх сітуацыях будзе дарэчным выкарыстанне прыведзеных фразеалагізмаў? (*Гутарка з сябрам, апавяданне для кнігі, размова з маці ці бабуляй, выступленне на «Вечары гумару».*)

Складзіце апавяданне «Як я злавіў зайца» ў мастацкім ці гутарковым стылі.

248. Знайдзіце фразеалагізмы, якія «схаваліся» ў прыказках. Запішице іх. Вусна растлумачце значэнне.

1. Вуснамі мёд разлівае, а за пазухай камень трymае.
2. Лепш на волі^л на голай ветцы, чым у няволі ў залатой клетцы.
3. Ката ў мяшку не купляюць.
4. У сабакі заўсёды кошкі на душы скрабуць.
5. Сляпой курыцы і жвір пшаніца.
6. Языком не мялі — багацейшым не станеш.

249. Паўтарыце правілы правапісу *đ* і *đz*, *m* і *u*. Напішице зроўкавы слоўнікавы дыктант.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Што такое лексіка?
2. Якія значэнні слова называюцца пераноснымі? Прывядзіце прыклады.
3. У чым асаблівасць лексічнага значэння сінонімаў, антонімаў, амонімаў? Пакажыце гэта на прыкладах.

250. Адгадайце слова па прыведзеных лексічных значэннях. Запішыце па ўзоры.

У з о р. *Змест* — гэта тое, што складае сутнасць чаго-небудзь.

1. Кніга, з якой можна даведацца пра нешта. 2. Тое, што пабудавана. 3. Рознакаляровая паласа на небе, якая звычайна з'яўляецца пасля дажджу. 4. Рух вады ў рэках. 5. Зорка, якая хутка падае і знікае.

Д л я д а в е д к і: *плынь, пабудова, знічка, даведнік, вясёлка.*

251. Падбярыце патрэбныя слова-антонімы і запішыце радкі верша.

Які сёння дзень^л і якая дата?

Для каго — будзень,

Для каго —

Для каго — засуха,

Для каго —

Аднаму — разлука,

Другому — ...

A. Граchanікаў.

Д л я д а в е д к і: *сустрэча, свята, макрэча.*

252. Выпішыце амонімы. Якой часцінай мовы яны з'яўляюцца?

Высокаяnota — дыпламатычная нота.

Сабака пароды баксёр — знакаміты баксёр.

Навуковы тэрмін — тэрмін здаваць працу.

Дорага каштаваць — каштаваць цукерку.
Паўночны вечер — паўночны час.

253. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак.

Тата купіў нам з братам кні..ку пра аквары..м. Там было сказана, што куплены аквары..м трэба памыць растворам марганцоўкі і заліць на двое сутак вадой. Добра б было за гэты час ваду ў аквары..ме некал..кі разоў пам..няць. З замазкі вымакнуць усе шкодныя рэчывы: не будуць атручваць рыбак. На дно аквары..ма насыпаць буйнога і добра прамытага жвіру. Яшчэ лепш прамыты п..сок пракіп..ціць — знішчацца ўсе заразныя мікробы. Рыбак не проста трymаць! (*Паводле П. Місько*).

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце запазычаныя слова. Па якіх прыметах вы вызначылі гэтые слова?

Паразважайце, што трэба зрабіць, перш чым узяць на сябе адказнасць за жывых істот, якіх мы хочам трymаць дома.

254. Прачытайце тэкст. Знайдзіце прыказку. Як вы разумееце яе сэнс?

Хлопчык так разгуляўся, што маці мусіла сказаць:

— Не шумі, тата хворы.

Сын не паслухаўся, нават крыўднае^л слова сказаў.

Заплакала маці ад знявагі. А хлопчыку сорамна зрабілася. Стаў ён прасіць:

— Мама, забудзьце крыўднае слова, даруйце.

— Я дарую, сынок, але не забуду. Лягчэй ластаўку злавіць, чым знявагу забыць (*В. Сухамлінскі*).

Як магла развівацца далей размова паміж маці і сынам? Які дыялог мог адбыцца паміж імі? Прыдумайце працяг тэксту.

Уключыце ў выкazванне тлумачэнне сэнсу прыказкі, якая ўжываецца ў тэксле, і свае разважанні.

255. Запішыце фразеалагізмы па малюнках. Раствумачце іх значэнні. У яких сітуацыях маўлення ўжываюцца гэтыя фразеалагізмы? Складзіце з імі сказы.

- a) Вісечь на валаску;
- б) вешаць лапшу на вушы;
- в) як курыца лапай;
- г) як снег на галаву.

256. Прыдумайце гумарыстычнае апавяданне пра незвычайны выпадак, каб асноўнай думкай стала прыказка «Мякка сцеле, ды мулка спаць». У канцы зрабіце павучальны вывод.

Падагульненне і сістэматацыя вывучанага за год

257. Прачытайце. Што ў тэксце парушана?

Вось а($\partial/\partial z$)ін слоічак мама паставіла (y/\dot{y}) буфет на са-
мую верхнюю паліцу і паклікала Віцю ў в...лікі пакой стол
накрываць. Як толькі мама выйшла з кухні, хлопчык
ху($m/ц$)енъка залазіць на табурэтку, здымает з паліцы слоі-
чак, ч..рпае лы($ж/sh$)кай — і ў рот.

Сёння маміна свята, Вос..мага сакавіка, і да Віцевай мамы
прыйдуць гosці. Мама рыхтуецца, а Віця ёй дапамагае.^{сн} Але
больш за ўсё ён каштует стравы. Да чаго ж усё смачнае!

Калі мама в..рнулася на кухню, Віця стаяў каля самага
крана^л і старанна паласкаў рот. На вачах былі слёзы.

— Ну што, паласаваўся гарчыцай! — вес..ла засм..ялася
мама (*Паводле К. Каліны*).

Размясціце часткі тэксту так, каб атрымаўся тэкст-апавяданне. За-
пішыце яго, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

258. Прачытайце верш. Які адказ дае аўтар на пастаўленое ў зага-
лоўку пытанне? Вызначце тып маўлення.

Чаму птушкі лётаюць?

Уся зямля гарыць у майскай квецені.
Колькі год я па ёй вандраваў!

А сёння спыніўся:
Як жа ісці
Па вуснах пявучых траў,
Па жывых, раскрытых вачах лотаці?
Дык вось чаму птушкі лётаюць!^Ф

M. Танк.

Пра што гаворыць першы радок верша? У якім значэнні ўжыты ў ім выраз зямля гарыць? Калі ён можа ўжывацца ў прымым значэнні?

Прывядзіце прыклады ўжывання слоў у прымым і пераносным значэнні. Запішыце спалучэнні слоў парамі: *дровы гараць* — ..., *чалавек ідзе* — ..., *агонь успыхнуў* — ..., *маці ўсміхнулася* — ..., *дзяўчынка заплакала* —

Як вы разумееце радкі: *Па вуснах пявучых траў, па жывых, раскрытых вачах лотаці?*

Разгледзьце малюнак лотаці і адкажыце, вачыма якога колеру глядзіць кветка на нас. Якімі вачыма глядзяць у блакітнае неба рамонкі, васількі, пралескі?

Як бы вы адказалі на пытанне «Чаму птушкі лётаюць?» Пашукайце ў энцыклапедыі ці ў інтэрнэце адказ на гэта пытанне.

259. Устанавіце адпаведнасць паміж беларускім і рускімі прыказкамі.

1. Кожн.. кравец сваім кроем кроіць.
2. Зычлів.. прыяцеля ў ня..часці пазнаюць.
3. Грош маленьк.., ды в..лікія справы робіць.
4. Галодн.. каню авёс сніцца.

-
- а) Голодной куме хлеб на уме.
 - б) Мал золотник, да дорог.
 - в) Всяк молодец на свой образец.
 - г) Друзья познаются в беде.

Запішыце беларускія прыказкі, устаўляючы прапушчаныя літары.

 Якое слова мае значэнне ‘даўнейшая медная манета’? У якіх краінах Еўропы выкарыстоўваецца грош як сучасная разменная манета?

260. Напішыце самадыктант.

261. Напішыце тлумачальны зрокавы дыктант.

262. Прачытайце тэкст, выкарыстоўваючы замест пытанняў патрэбныя слова з рубрыкі «Для даведкі». Чаму тэкст так называецца? Колькі частак у ім можна вылучыць?

Заслужаны адпачынак

Большую частку свайго жыцця чалавек аддае працы. Дзякуючы гэтаму будуюцца новыя дамы, (д з е?) імчацца новыя аўтамабілі, якія (к а л і?) сышлі з канвеера. А паліцы магазінаў (д з е? і д з е?) (к а л і?) не пусцеюць.

Але (я к?) бяжыць час. Чалавек дасягае сталага ўзросту. Яму становіцца ўсё цяжэй працеваць (я к?). (К а л і?) узнікаюць праблемы са здароўем. Як правіла, пажылыя людзі ідуць на заслужаны адпачынак. Мы так называем адпачынак, бо чалавек сваёй шматгадовай працай яго (я к?) заслужыў.

А яшчэ ён заслужыў, каб да яго ставіліся (я к?) (*Паводле А. Бадака*).

Для дадкі: *сапраўды, з павагай, з гадамі, па дарогах, хутка, фізічна, нядайна, ніколі, у гарадах і вёсках.*

Калі ў нашай краіне адзначаецца Дзень пажылых людзей?

Запішице другі абзац тэксту, пашыраючы сказы акалічнасцямі. Вызначце, ад якога члена сказа залежаць акалічнасці. Абгрунтуйце сваю думку.

- Напісанне якіх слоў з тэксту адпавядае правілу «Правапіс *у і ў*»?

Разгледзьце малюнкі. Складзіце некалькі сказаў пра тое, як вы дапамагаеце сваім бабулям і дзядулям. Як вы ставіцца да іншых людзей сталага ўзросту?

263. Прачытайце верш. Адгадайце загадку з тэксту. Які адказ на пытанне дае аўтар верша? Пры якой умове будзе даспіваць хлеб, пячы сонца і цвісці ліпа?

З даўняй школьнай
Чытанкі яшчэ
Тую загадку
Не раз прыгадаю:
«Ліпа цвіце.
Сонца пячэ.
Хлеб даспівае...
Калі так бывае?»

Калі не задымлена
Даль палявая,
Калі з неба вецер
Свінцом не мяце,
Так і бывае —
Хлеб даспівае...
Сонца пячэ...
Ліпа цвіце...

B. Гардзей.

Выпішице з тэксту неразвітыя сказы. Якую ролю яны адигрываюць у тэксце? Перабудуйце неразвітыя сказы ў развітвыя. Падкрэсліце ў іх галоўныя і даданыя члены сказа.

Падбярыце сінонімы да слова *прыгадаць*.

Знайдзіце ў тэксце слова, напісанне якіх адпавядае правілу «Правапіс галосных *e, ё, я*».

264. Прачытайце тэкст, пашыраючы сказы аднароднымі членамі. Падбярыце да тэксту загаловак у адпаведнасці з тэмай.

Мая Беларусь — зялёны лісток на карце^л Еўропы. Куды б ні паехаў, цябе сустракаюць непаўторныя краявіды: лясы, пералескі, Мая Беларусь — гэта і векавыя дубы, і ліпы, Мая Беларусь — гэта звяры: зубры, мядзведзі,

Б..ларусы славяц..а сваімі рамёствамі: і ганчарствам, і ткацтвам,^{сн} Наша з..мля падарыла ўс..му свету славутых людзей: асветніцу (*E/e*) фрасінню, першадрукара (*Ф/ф*) ран-цыска (*C/c*) карыну,

Вакол нас — карагод краін^Ф: Расія, Літва, Лёс даў нам цудоўныя чалавечыя якасці: мірныя харектар, чулае сэрца, Усё гэта дазваляе нам і нашай краіне жыць і раз-вівацца ў свеце (*Паводле інтэрнэт-рэсурсаў*).

У першым сказе вызначце граматычную аснову. Растворыце пастаноўку працяжніка.

Спішыце другі абзац тэксту, раскрываючы дужкі, устаўляючы пра-пушчаныя літары і дапаўняючы сказы аднароднымі членамі. Растворыце пастаноўку знакаў прыпынку.

Пабудуйце схему першага сказа другога абзаца.

265. Прачытайце верш. Якія дзеянні чалавека прыпісваюцца з'явам прыроды? Прамое ці пераноснае значэнне маюць слова, якія называюць гэтыя дзеянні?

Я малюю...

Краю роднага просторы
Маляваць люблю я.
Ранак, поўдзень, адвячорак,
Нават ноч малюю.

Ясны месяц, што з-за хмары
Зазірае ў хаты.
— А чаму чырвонай фарбай? —
Запытаўся тата.

— А таму, што ярка гэтак
Радуюцца зоркі.
І суніцы щёлым летам
Спеюць на пагорках.

Не хачу я хмару злую
Маляваць над нівай.
А таму заўжды малюю
Фарбаю шчаслівай.

П. Прыходзька.

У спалучэнні *суніцы* *спеюць* замяніце дзеяслоў іншым дзеясловам у пераносным значэнні. Запішыце сказ.

Да слова *зазіраць* падбярыце сіонімы і запішыце сінанімічны рад.

266. Прачытайте тэкст. Раствумачце лексічныя значэнні выдзеленых слоў.

Дзве скрыпкі

У анатыкварную краму трапілі дзве скрыпкі. Адна — замежная. На ёй стаяла адзнака вядомага італьянскага майстра. Другая — ад вясковага хлопца. Скрыпка засталася яму ад **вандроўнага** музыкі, а іграць хлопец не ўмеў. Выразаная дата на скрыпцы гаварыла, што ёй сто гадоў. Скрыпкі павесілі побач.

Прайшло некалькі дзён. Аднойчы ў краму зайшоў славуты скрыпач. Антыквар падаў яму першую скрыпку. Прайшоўся смычок па струнах. «Скрыпка фальшивіца!» — здзіўлена сказаў скрыпач. Ён узяў другую скрыпку і зайграў. Скрыпка ўспомніла свайго гаспадара-ўмельца, сяброўку балалайку, вясёлыя святы. Скрыпач не выпусціў скрыпкі з рук і забраў яе з сабою.

Скрыпка з простай беларускай грушы іграла ў Парыжы і Лондане, Рыме і Берліне. Яна і сёння прыносіць людзям радасць (*Паводле У. Бутрамеева*).

Падрыхтуйцеся да пісьмовага пераказу тэксту.

1. Вызначце тэму тэксту.
2. Вызначце тып тэксту.
3. Выдзеліце і зачытайце часткі, якія адпавядаюць будове апавядання.
4. Вызначце стыль тэксту. Якія слова і выразы пацвярджаюць гэта?
5. Вызначце ў кожнай частцы апорныя слова, якія перадаюць паслядоўнасць падзей.
6. Складзіце план пераказу.
7. Прачытайце тэкст яшчэ раз.
8. Напішыце чарнавы варыянт пераказу.
9. Перачытайце свой варыянт пераказу, прааналізуіце тэкст:
 - а) Наколькі поўна раскрыта тэма апавядання?
 - б) Ці перадалі асноўную думку тэксту?
10. Праверце правапіс слоў і пастаноўку знакаў прыпынку.

Тлумачальны слоўнік

Ара́тар, -а, мн. -ы, -аў, м. Той, хто гаворыць прамову, прамоўца; той, хто валодае красамоўствам, майстэрствам слова.

Арты́кул, -а, мн. -ы, -аў, м. 1. Невялікі навуковы або публіцыстычны твор у часопісе, газеце, зборніку. 2. Самастойны раздзел, параграф у юрыдычным дакуменце, слоўніку і пад.

Арэ́лі, -яў. Устройства, на якім гушкаюцца для забавы.

Аўл, -а, мн. -ы, -аў, м. Паселішча (на Каўказе і ў Сярэдняй Азіі).

Ашчáдны, -ая, -ае. Беражлівы, эканомны.

Вip, -у, М віры, мн. віры, -оў, м. 1. Кругавы, лейкападобны рух вады на рацэ, які ўзнікае ад сутыкнення сустрэчных плыней. 2. Глыбокая месца ў рацэ, з ямай, дзе адбываецца завіхрэнне плыні.

Вядóмы¹, -ая, -ае. Такі, пра якога ведаюць, маюць звесткі.

Вядóмы², -ага, м. Такі, які ідзе пад чыёй-небудзь камандай.

Капéж, капяжу i капяжа, м. 1. капяжу. Падзенне кропель талага снегу са стрэх, дрэў, а таксама самі гэтыя кроплі. 2. капяжа, мн. капяжы, -оў, м. Ніжні край страхі, даху, які выдаецца над сцяной.

Каўтáць, -аю, -аеш, -ае. (абл.). Глытаць.

Кéльма, -ы, мн. -ы, -льм i -льмаў, ж. Прылада муляра, тынкоўшчыка ў выглядзе трохвугольнай лапаткі для набірання і нанясення раствору на цэглу.

Кéмнасць, -і, ж. (разм.). Здольнасць хутка разумець што-небудзь, разабрацца ў чым-небудзь; здагадлівасць.

Кíцель, -я, мн. -і, -яў, м. Форменная аднабортная куртка са стаячым каўняром.

Лаўрэáт, -а, М -аце, мн. -ы, -аў, м. Званне, якое прысуджаецца за выдатныя заслугі ў галіне навукі, мастацтва і пад., а таксама асоба, якая мае такое званне.

Лóлька, -і, ДМ -льцы, мн. -і, -лек, ж. Вісячы памост з бартамі для падымання на вышыню рабочых, будаўнічых матэрыялаў, інструменту для работы на вышыні.

Мадónна, -ы, мн. -ы, -аў, ж. Назва Багародзіцы ў католікаў.

Маладзíк, -а, м. Месяц у першай квадры.

Мрóйны, -ая, -ае. Тут: летуцены, створаны марай; фантастычны.

Нóу-хáу, нескл., н. (спец.). Документальная аформленая інфармацыя пра сучасныя тэхналогіі, навукова-тэхнічныя дасягненні, камерцыю, сэрвіс.

Óдум, -у, м. (разм.). Стан разважання, засяроджанасці, паглыблення ў сябе, у свае думкі.

Палóк, -лка, мн. -лкі, -лкоў, м. 1. Нары паміж печчу і супрацьлеглай сцяной уздоўж глухой сцяны ў сялянскай хаце. 2. Узвышэнне ў выглядзе шырокай паліцы ў лазні, на якім парацца.

Пáнна, -ы, мн. -ы, -аў, ж. 1. Незамужняя дачка пана. 2. Маладая дзяўчына, якая належала да прывілеянных пластоў грамадства ў дарэвалюцыйны час.

Паплавóк¹, -а, м. Лёгкі плаваючы прадмет, які прымакаўваецца да лёсکі.

Паплавóк², -а, м. Невялікі луг у пойме ракі.

Прэзíдыум, -а, мн. -ы, -аў, м. Назва кіруючага органа сходу, нарады, выбарнай або навуковай установы.

Рáжка, -и, ДМ -жцы, мн. -і, -жак, ж. Драўляная пасудзіна ў выглядзе цэбрыка з ручкай для розных гаспадарчых патрэб.

Рóшчына, -ы, ж. Негустое цеста на дражджах або з закваскай, якое пасля замешваюць.

Самабýтны, -ая, -ае. Арыгінальны, не падобны да іншых; своеасаблівы.

Страфá, -ы, мн. строфы i (з ліч. 2, 3, 4) страфы, строф, ж. У вершаваным творы: частка тэксту з паўтаральнай арганізацыяй рытму і рыфмы, якая змястоўна аб'ядноўвае некалькі радкоў верша.

Стрымгалóў, прысл. Вельмі хутка, імкліва, кулём.

Стúдня, -и, мн. -і, -яў, ж. Калодзеж.

Трыўмф, -у, мн. -ы, -аў, м. Выдатны поспех, бліскучая перамога ў чым-небудзь.

Тынкавáць, -кую, -куеш, -куе. Пакрываць сцены або столь растворам з вапны, цементу, гліны, каб зрабіць гладкай паверхню.

Тэрáса, -ы, мн. -ы, -рас, ж. Летняя адкрытая (без сцен) прыбудова да дома.

Уверциóра, -ы, мн. -ы, -цюр, ж. Музычны ўступ да оперы, балета, драмы і пад.

Уві́шна, прысл. Жвава, спрытна.

Фráу, нескл., ж. Ветлівы зварот да замужнай жанчыны або форма ветлівага ўпамінання пра яе ў Германіі.

Чáйка¹, -и, ДМ чайцы, мн. -і, чаек, ж. Вадаплаўная пералётная птушка.

Чáйка², -и, ДМ чайцы, мн. -і, чаек, ж. Пласкадонная лодка.

Шкарпéткі, -так, адз. шкарпэтка, -і, ДМ -тцы, ж. Кароткія панчохі, якія не даходзяць да калена.

Слоўнікавыя слова

досьвітак	памочнік
зязьць	раён
іерогліф	расцвіці
інтэр'ер	спартсмен
інтэрнэт	талент
клавіятура	усміхáцца
лабірынт	футбол
наогул	хараство
нарэшце	штосьці
насустрач	шчаслівы
нізавошта	шэдэўр
па-беларуску	

Спіс выкарыстаных крыніц

Аўласенка, Г. П. Казкі дзядулі Дняпра / Г. П. Аўласенка. — Мінск : Звязда, 2012. — 136 с.

Броўка, П. Крыніца з-пад Вушачы : вершы і паэмы / П. Броўка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2003. — 366 с.

Брыль, Я. Сёння і памяць : апавяданні, мініяцюры, эсэ / Я. Брыль. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1985. — 317 с.

Брыль, Я. Цуды ў хаціне : апавяданні / Я. Брыль. — Мінск : Юнацтва, 1998. — 111 с.

Бусько, М. І. Бабрыная навука : скорагаворкі, загадкі, каламбуры / М. І. Бусько. — Мінск : Юнацтва, 2001. — 225 с.

Бусько, М. І. У бары жывуць сябры : казка, апавяданні / М. І. Бусько. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2017. — 95 с.

Бутэвіч, А. Як акіян з кропелькай барукаўся : казкі / А. Бутэвіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2003. — 235 с.

Быкаў, В. Аблава / В. Быкаў // Поўны збор твораў : у 14 т. — Мінск, 2005—2019. — Т. 2 : Аповесці. — 2005. — С. 375—453.

Васілевіч, А. Выбраныя творы / А. Васілевіч. — Мінск : Беларуская навука, 2010. — 532 с.

Величайшіе чудеса света. — Минск : Харвест, 2007. — 96 с.

Вір жыцця : сучасная беларуская проза / В. Адамчык [і інш.] ; склад. Л. Ф. Леўкіна. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2002. — 528 с.

Вітка, В. Урокі роднага слова : вершы, казкі, апавяданні / В. Вітка. — Мінск : Юнацтва, 1997. — 224 с.

Выгонная, Л. Ц. Ад гука да літары / Л. Ц. Выгонная. — Мінск : Народная асвета, 1991. — 78 с.

Вясёлка : вершы, апавяданні, казкі, п'есы, песні / уклад. М. А. Малаяўка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2012. — 279 с.

Вясёлка [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://www.veselka.by>.

Вяснянка : вершы, апавяданні, казкі беларускіх пісьменнікаў. — Мінск : Юнацтва, 1983. — 225 с.

Галіноўская, Н. Калі я шчаслівы : вершы, казкі, жарты, небыліцы / Н. Галіноўская. — Мінск : Звязда, 2013. — 160 с.

- Галубовіч, Я.* Дзівосы роднай прыроды : апавяданні і казкі для дзяцей / Я. Галубовіч. — Мінск : Пачатковая школа, 2012. — 168 с.
- Гніламёдаў, У. В.* Вяртанне : раман / У. В. Гніламёдаў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2008. — 429 с.
- Грахоўскі, С.* Выбраныя творы / С. Грахоўскі. — Мінск : Кнігазбор, 2007. — 542 с.
- Гурскі, В.* Кучараўчык : апавяданні / В. Гурскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2004. — 135 с.
- Гурыновіч, Х.* Лес на далоні : вершы, апавяданні. — Мінск : Юнацтва, 2001. — 320 с.
- Дайнека, Л.* Меч князя Вячкі : раман / Л. Дайнека. — Мінск : Юнацтва, 2000. — 335 с.
- Далідовіч, Г.* Жар кахання : апавяданні пра жанчын / Г. Далідовіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1996. — 350 с.
- Дамаронак, Т. І.* Казкі сінявокай зямлі / Т. І. Дамаронак. — Мінск : Беларусь, 2016. — 160 с.
- Дзержынскі, А.* Залаты каласок : вершы, пацешкі, небыліцы / А. Дзержынскі. — Мінск : Юнацтва, 1989. — 302 с.
- Жуковіч, В.* Пра што гаманілі рамонкі : вершы, пацешкі, скорагаворкі, загадкі, казкі / В. Жуковіч. — Мінск : Першая ўзорная друкарня, 2012. — 88 с.
- Жуковіч, В.* Цудоўная краіна : вершы, п'есы-казкі, сцэнкі / В. Жуковіч. — Мінск : Вышэйшая школа, 1997. — 270 с.
- Збароўскі, Э.* Чарнобыльская пантэоны : сны і явы / Э. Збароўскі. — Мінск : Чатыры чвэрці, 2012. — 240 с.
- Зуёнак, С. В.* Птушкі. Крылатая песня зямлі : нарысы / С. В. Зуёнак. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2004. — 63 с.
- Зэкаў, А. М.* Пад кронай белых аблачын : вершы / А. М. Зэкаў. — Мінск : Ковчег, 2013. — 172 с.
- Зямля бацькоў, святая... : зборнік вершаў пра малую радзіму / уклад. В. Шніп. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2018. — 143 с.
- Казлоў, А. С.* Юргон : раманы, аповесці, апавяданні / А. Казлоў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2006. — 255 с.
- Казько, В.* Выбраныя творы : у 2 т. / В. Казько. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1990.
- Калі цвіла чаромха : аповесці, апавяданні / уклад. В. Шніп. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2014. — 471 с.

Каляндар школьніка : тэматычны зборнік прозы, паэзіі, драматургіі, эсэ / уклад. А. Бадак. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2016. — 72 с.

Караткевіч, В. Г. Жыве на свеце шчасце : казкі для дзяцей і дарослых / В. Г. Караткевіч. — Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2010. — 140 с.

Кніга пра расліны / пер. з рус. і апрац. С. У. Фядотавай. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2004. — 64 с.

Коваль, У. І. Чым адгукнецца слова : фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях. — Мінск : Народная асвета, 1994. — 48 с.

Ліпскі, У. С. Гомельская зямля — Радзіма твая і мая : дзецям пра Гомельшчыну / У. С. Ліпскі. — Мінск : Звязда, 2013. — 256 с.

Ліцвінка, В. Д. Слова міма не ляціць : беларус. нар. прыказкі і прымаўкі. — Мінск : Універсітэцкае, 1985. — 149 с.

Лучынка : сінанімічныя ўзоры, моўны этыкет, вершы, проза, замовы, крылатыя выслоўі, смяшынкі, беларускі народны гумар / уклад. : З. І. Кустава, В. А. Салаўёва. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2013. — 240 с.

Мама — сонейка маё... : вершы, песні / уклад. М. А. Маляўка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2008. — 118 с.

Мінкевіч, Л. С. Самые необычные музеи Беларуси / Л. С. Минкевич. — Минск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2017. — 71 с.

Мінскевіч, С. Вялікія прыгоды Какоса Маракоса / С. Мінскевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2015. — 142 с.

Міфалогія беларусаў : энцыклапедычны слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. — Мінск : Беларусь, 2011. — 607 с.

Мушынская, Т. М. Вожыкі ў футбол гуляюць : вершы, апавяданні, казкі : для дзяцей мал. шк. узросту / Т. М. Мушынская. — Мінск : Література и Искусство, 2008. — 136 с.

Ніве і хлебу : паэзія, проза / уклад. А. Рыбака і К. Цвіркі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986. — 463 с.

Пазнякоў, М. П. Свято дабрыні : азбука, лічэнікі, лічылкі, вершы, скорагаворкі, каламбуры, загадкі, крылатыя выразы, казка / М. П. Пазнякоў. — Мінск : Звязда, 2015. — 320 с.

Пазнякоў, М. П. Хто прыдумаў і калі? : з гісторыі тэхнікі, транспарту і рэчаў / М. П. Пазнякоў. — Мінск : Коларград, 2017. — 100 с.

- Пакуль б’еца сэрца... : аповесці, апавяданні / уклад. А. Лесавік. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2013. — 375 с.
- Песня пра хлеб : зб. паэзіі : для ст. шк. узросту / уклад. В. Шніп. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2012. — 230 с.
- Птушка шчасця : зб. казак. — Мінск : Юнацтва, 1991. — 175 с.
- Родная крыніца : кніга для вучняў : 6 клас / склад. : В. М. Захарэвіч, І. П. Крэнь. — Мінск : Народная асвета, 1986. — 255 с.
- Рублеўская, Л.* Сэрца мармуровага анёла : аповесці, апавяданні / Л. Рублеўская. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2003. — 288 с.
- Самотная зорка Венера : аповесці, апавяданні / уклад. А. Лесавік. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2012. — 335 с.
- Санько, З.* Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем. — Мінск : Навука і тэхніка, 1991. — 218 с.
- Сачанка, Б.* Выбраныя творы : у 3 т. / Б. Сачанка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1994.
- Свяці, свяці, сонейка : творы беларускага фальклору / уклад. І. К. Цішчанка. — Мінск : Юнацтва, 1997. — 350 с.
- Сіпакоў, Я.* З вясны ў лета / Я. Сіпакоў. — Мінск : Беларусь, 1972. — 168 с.
- Сіпакоў, Я.* Зялёны лісток на планете Зямля : эсэ / Я. Сіпакоў. — Мінск : Харвест, 2006. — 288 с.
- Стадольнік, І.* Лістапад на пачатку лета : аповесць, апавяданні / І. Стадольнік. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. — 344 с.
- Хрэстаматыя па беларускай дзіцячай літаратурэ / склад. М. Ф. Шаўлоўская. — 2-е выд., перапрац. і дап. — Мінск : Вышэйшая школа, 1989. — 511 с.
- Чытанка для ласуноў : для дзяцей мал. шк. узросту / уклад. І. Буторына. — Мінск : Звязда, 2016. — 168 с.
- Шамак, А. А.* Міфалогія Старожытнай Беларусі / А. А. Шамак. — Мінск : Сэр-Віт, 2004. — 240 с.
- Шпадарук, І. П.* Чаму мы так гаворым / І. П. Шпадарук, В. В. Рудакоўскі. — Мінск : Народная асвета, 1985. — 72 с.

З м е с т

ФАНЕТЫКА І АРФАЭПІЯ. ГРАФІКА І АРФАГРАФІЯ

§ 1. Гукі беларускай мовы	3
§ 2. Літара як знак гука	6
§ 3. Прызначэнне літар <i>e, ё, ю, я, i</i>	10
§ 4. Беларускі алфавіт. Назвы літар	13
§ 5. Склад	16
§ 6. Націск	18
§ 7. Правілы пераносу слоў (паўтарэнне)	20
§ 8. Галосныя гукі	22
§ 9. Вымаўленне і правапіс галосных <i>o, э, а</i>	24
§ 10. Вымаўленне і правапіс галосных <i>e, ё, я</i>	30
§ 11. Вымаўленне і правапіс спалучэнняў <i>iё (ыё), iя (ыя), ie (ые)</i> у запазычаных словах	34
§ 12. Зычныя гукі	37
§ 13. Глухія, звонкія і санорныя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс	39
§ 14. Свісцячыя і шыпячыя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс	44
§ 15. Цвёрдыя, мяккія і зацвярдзелыя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс	47
§ 16. Мяккі знак і апостраф	50
Змякчальны мяккі знак	50
Раздзяляльны мяккі знак і апостраф	53
§ 17. Зычныя [д] — [дз'], [т] — [ц'], іх вымаўленне і правапіс	57
§ 18. Правапіс <i>y, ў</i>	62
§ 19. Падоўжаныя зычныя, іх вымаўленне і правапіс	67
§ 20. Прыстаўныя зычныя і галосныя, іх правапіс	71
§ 21. Правапіс некаторых спалучэнняў зычных	74

ЛЕКСІКА. ФРАЗЕАЛОГІЯ

§ 22. Лексічнае значэнне слова	82
§ 23. Адназначныя і мнагазначныя слова	86
§ 24. Прамое і пераноснае значэнне слова	88
§ 25. Сінонімы	91

§ 26. Антонімы	95
§ 27. Амонімы (азнаймленне)	98
§ 28. Агульнаўжывальныя слова і слова абмежаванага ўжытку	102
§ 29. Устарэлыя слова	109
§ 30. Неалагізмы	111
§ 31. Запазычаныя слова ў беларускай мове	114
§ 32. Паняцце пра фразеалагізмы. Роля фразеалагізмаў у маўленні	119

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТИЗАЦЫЯ ВЫВУЧАНАГА ЗА ГОД (127)

Тлумачальны слоўнік	134
Слоўнікавыя слова	136
СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ	137

Вучэбнае выданне

Валочка Ганна Міхайлаўна
Зелянко Вольга Уладзіміраўна
Мартынкевіч Святлана Васільеўна
Якуба Святлана Міхайлаўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік для 5 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй аддукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 2

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*

Рэдактар *Л. Ф. Леўкіна*

Мастакі *З. П. Болцікава, М. М. Рудакоўская, Ю. М. Галавейка*

Мастацкі рэдактар *Л. М. Рудакоўская*

Камп’ютарная вёрстка *А. М. Кісялёва*

Карэктары *К. В. Шобік, Д. Р. Лосік*

Падпісана да друку 30.09.2019. Фармат 70×90 1/16. Папера афсетная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 10,53. Ул.-выд. арк. 6,0. Тыраж 137 000 экз. Заказ

Навукова-метадычна ўстанова «Нацыянальны інстытут аддукацыі»
Міністэрства аддукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы, распаўсюджвалальніка друкаваных выданняў
№ 1/263 ад 02.04.2014. Вул. Карабля, 16, 220004, г. Мінск

ААТ «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы, распаўсюджвалальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013.
Вул. Каржанеўская, 20, 220024, г. Мінск

Правообладатель Национальный институт образования

(Назва і нумар установы агульнай сярэдняй адукацыі)

Наву- чальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атры- манні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

ПАРАДАК ФАНЕТЫЧНАГА РАЗБОРУ СЛОВА

1. Вымавіць слова, вызначыць склады, назваць націскны склад.
2. Ахарактарызываць гукі:
 - галосныя (націскны ці ненаціскны, якой літарай абазнанчаны);
 - зычныя (мяккі, цвёрды ці зацвярдзелы; санорны, звонкі ці глухі; свісцячы ці шыпячы; якой літарай абазнанчаны).
3. Указаць колькасць гукаў і літар.

УЗОР РАЗБОРУ

Дзъмухавец — *дзъму-ха-вéц*.

Гукі:

[дз’] — зычны мяккі, звонкі, свісцячы

[м] — зычны цвёрды, санорны

[у] — галосны ненаціскны

[х] — зычны цвёрды, глухі

[а] — галосны ненаціскны

[в’] — зычны мяккі, санорны

[э] — галосны націскны

[ц] — зычны зацвярдзелы, глухі, свісцячы

8 гукаў

Літары:

д, з, ্
ъ

м

у

х

а

в

е

ц

10 літар

ПАРАДАК ЛЕКСІЧНАГА РАЗБОРУ СЛОВА

1. Растворычаць лексічнае значэнне слова.
2. Указаць, адназначнае ці мнагазначнае слова.
3. Вызначыць, у якім значэнні — прымым ці пераносным — слова ўжыта ў тэксле (сказе).
4. Падабраць да слова сінонімы, антонімы (калі магчыма).
5. Указаць, якое слова паводле ўжывання — агульнаўжывальнае ці абмежаванага ўжытку (дыялектнае, прафесійнае, тэрмін).
6. Указаць, ці з'яўляецца слова ўстарэлым або неалагізмам.
7. Вызначыць паходжанне слова (спрадвечна беларускае ці запазычанае).

УЗОР РАЗБОРУ

На наступны дзень ужо ў восем гадзін раніцы я быў на нагах
(Д. Пятровіч).

Раніца — час сутак ад канца ночы да пачатку дня, першыя гадзіны дня. Слова адназначнае. Ужыта ў прымым значэнні. Сінонімы — *ранак, ранне*; антонім — *вечар*. Слова агульнаўжывальнае, спрадвечна беларускае.

МАЎЛЕНЧАЯ СІТУАЦЫЯ

НАВУКОВЫ СТЫЛЬ МАЎЛЕННЯ

Мэта выкарыстання

- паведаміць навуковыя звесткі
- растлумачыць сутнасць з'явы ці прадмета

Сфера выкарыстання

- падручнікі
- слоўнікі
- даведнікі
- энцыклапедыі

Асноўныя моўныя сродкі

- тэрміны

ГУТАРКОВЫ СТЫЛЬ МАЎЛЕННЯ

Мэта выкарыстання

- абмяняцца думкамі
- выказаць пачуцці
- запытацца пра нешта

Сфера выкарыстання

- бытавыя
(неафіцыйныя)
абставіны

Асноўныя моўныя сродкі

- гутарковыя слова
і выразы
- дыялог

МАСТАЦКІ СТЫЛЬ МАЎЛЕННЯ

Мэта выкарыстання

- вобразна апісаць
пэўныя з'явы,
прадметы, падзеі

Сфера выкарыстання

- мастацкая літаратура
- вусная народная
творчасць

Асноўныя моўныя сродкі

- эпітэты
- параўнанні
- слова з пераносным
значэннем